

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση
τεύχος 98, Άπρίλιος 1989
τιμή τεύχους 300 δρχ.

Γιά τήν ακριβή μας εὐρωπαϊκή κουλτούρα

«Συνασπισμός»: οὔτε ἀριστερά οὔτε πρόοδος • Τουρκία: σέ ἀναζήτηση ταυτότητας • Μνήμη Ἀλκης Κυριακίδου - Νέστορος • Τυπική καί οὐσιαστική Δημοκρατία • Ὁμολογημένος καί ἀνομολόγητος ρομαντισμός

Ἐτιέν Μπαλιμπάρ: Σώπαινε ἀκόμα Ἀλτουσέρ

Σώπαινε ακόμα, 'Αλτουσέρ!

του 'Ετιέν Μπαλιμπάρ

Ναί, σώπαινε ακόμα, αφού θά μιλήσουμε έμεϊς για σένα. 'Αλλά αν δέν τό κάνουμε έμεϊς, ποιός θά τό κάνει; Καί αν κανέννας δέν μιλήσει, δέν σοῦ μιλήσει, πρέπει νά σωπαίνεις αιώνια. "Οχι μόνο «δημόσια», αλλά καί «ιδιωτικά».

"Επρεπε αλήθεια νά αρχίσω έτσι; Τό 1984 ή τό 1985, ό 'Αλτουσέρ μου είχε πει: όλοι έσεϊς μιλάτε για μένα! "Ολος ό κόσμος μου μιλάει για μένα, μου λέει τίς αλήθειές μου. Μόνο έγώ δέν έχω δικαίωμα στό λόγο. Καί ήταν αλήθεια. "Ηταν αλήθεια ιδιωτικά, γιατί ή πραγματικότητα του φόνου καί ή ύποψία της τρέλας διαφθείρουν τή φιλία. "Ηταν δημόσια αλήθεια κυρίως, αλλά μέ τρόπο ακόμη πιό αντιφατικό. Δέν μιλάμε για τόν 'Αλτουσέρ, όπωσδήποτε όχι... 'Αλλά θά ξαναμιλούσαμε, νά είστε σίγουροι, αν τύχαινε καί αποτολμούσε ό ίδιος νά μιλήσει. Θά ξαναμιλούσαμε όπως μιλήσαμε, έντονα, στό τέλος του 1980 καί τήν αρχή του 1981, για νά προτείνουμε έρμηνείες καί κρίσεις για τό φόνο της 'Ελένης, καταγγελίες γεμάτες αγαλλίαση καί πένθιμες δικαιολογίες. "Ενας καθηγητής στη Σορβόνη δήλωσε από καθέδρας: «'Εγώ σās τό είχα πει, ότι αυτή ή φιλοσοφία είναι άνθρωποκτόνος». Παλιοί φίλοι είπαν: ή γυναίκα του δέν ήταν τύρανός του (παραμένει τό ότι υπήρξε θύμα του). 'Αλλά έδω καί όκτώ χρόνια υπάρχει μόνο ή σιωπή, πού μόλις διακόπτεται, πού μόνο από λάθος διακόπηκε κάποιες φορές. Μιά στενάχωρη σιωπή για όρισμένους. Τρομαγμένη για άλλους, πού άναρωτιούνται ποιά σημασία δίνουν στην δική τους ιστορία εκ των ύστερων αυτά τά γεγονότα. Στρατηγική άλλου: τό τάδε φυλλάδιο έναντία στον «στρουκτουραλισμό» των δεκαετιών '60-'70, πού κυκλοφόρησε πρόσφατα μέ επιτυχία, δέν παρουςίαζε ως εκπρόσωπο της γαλλικής μαρξιστικής έκδο-

χής τόν... Μπουρντιέ (πού πρέπει νά εκτίμησε τό δώρο)! Σιωπή σε έγρήγορη άλλωστε: γιατί άρκει νά έμφανιστεί ό «μαρξιστής φιλόσοφος», άκριβως αυτός, έξω από τους τοίχους του νοσοκομείου για νά καταγγείλουν οι έφημερίδες τό σκάνδαλο καί νά τόν ύποδείξουν ως στόχο σε αυτούς πού θά αυτοδιορίζονταν τιμωροί καί εκδικητές της κοινωνίας. "Οχι μόνον σώπαινε, 'Αλτουσέρ, αλλά κρύψου, φρόντισε ώστε νά συνεχίσουν όλοι νά άγνοούν τήν κόλαση όπου έσύ ό ίδιος έριξες τόν έαυτό σου. Φρόντισε ώστε οι ίδιοι οι φίλοι σου έντρομοι νά σε άναζητούν εκεί, όσο τό δυνατόν λιγότεροι, όσο τό δυνατόν πιό σπάνια. Περίμενε τίς μαρτυρίες, τίς βιογραφίες, τίς κλινικές μελέτες. "Ετσι τό έρώτημα, αν ή σιωπή σου είναι ή δική σου σιωπή ή εκείνη πού σου επιβάλλουν, θά άναδειχθεί άναπάντητο.

"Η σιωπή του 'Αλτουσέρ: μπορούμε άραγε νά τήν παραβάλλουμε μέ εκείνη του Χέλντερλιν, του Νίτσε, του 'Αρτώ, αυτές τίς «άπουσίες έργου» πού γοήτευαν τόν Φουκώ; 'Αλλά ό φονιάς φιλόσοφος, πού ίσως μένει στην ιστορία χάρη σε αυτή τήν ιδιαιτερότητα, δέν μοιάζει μέ τόν ποιητή ή τό φιλόσοφο πού παραληρεί. 'Εξού καί οι περιέργες έρωτήσεις πού κάνουν οι τυχαίοι καλοθελητές σε όποιον ύποτίθεται ότι «τόν βλέπει»: τί γίνεται ό 'Αλτουσέρ; πάνω σε τί δουλεύει; τί γράφει; τί σκέφτεται για τήν κατάσταση;

"Η σιωπή του 'Αλτουσέρ, καθώς καί ό θάνατος της γυναίκας του, δέν είναι ούτε «ιδιωτική» ούτε «δημόσια» (όπως δέν είναι ούτε ιδιωτικοί ούτε δημόσιοι, σύμφωνα μέ τόν όρισμό πού προτείνει, οι «ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους»). Παραδόξως ή σιωπή αυτή έχει, έπίσης, κάτι τό πολιτικό. "Η καλύτερα, αίχμαλωτίζει κάτι από τήν πολιτική, τά άποτελέσματα καί τήν σημερινή κατάσταση

της, ἂν καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ μόνον σέ αὐτή. Εἶναι ἡ σιωπὴ ἑνὸς ἀνθρώπου θαμμένου ζωντανοῦ, ἑνὸς νεκροῦ πού ζεῖ μέσα στὴ φιλοσοφία καὶ μέσα στὴν πολιτική.¹

Ὅλα αὐτὰ εἶναι πολὺ μακάβρια, θὰ πεῖτε. Εἶναι τὰ γεγονότα. Δέν περιμένετε, βέβαια, νὰ καμωνόμαστε ὅτι εἶναι χωρὶς συνέπειες. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐγώ, ἀπὸ τῆ μεριά μου, εἶμαι ἀνίκανος γιὰ κάτι τέτοιο.

Πῶς μιλάει κανεὶς γιὰ ἕναν ζωντανὸ νεκρὸ; Ὅπως γιὰ ἕναν νεκρὸ, ἢ ὅπως γιὰ ἕναν ζωντανὸ; Σέ ποιὸν χρόνο τῆς γλώσσας: στὸν ἐνεστώτα ἢ στὸν παρελθόντα; Λέει κανεὶς «ὁ Ἀλτουσέρ σκέφτεται ὅτι...», ἢ «ὁ Ἀλτουσέρ σκεφτόταν ὅτι...»; Γιατί ὄχι σέ μέλλοντα χρόνο «ὁ Ἀλτουσέρ θὰ σκεφτεῖ ἴσως ὅτι...»; Καὶ σέ ποιο πρόσωπο μιλάς ὅταν ἀναφέρεσαι σέ αὐτόν: λές «αὐτός», ὅπως γιὰ μιὰ «περίπτωση», ἕνα ἱστορικό πρόσωπο ἢ ἕναν ἐξέχοντα καθηγητὴ; ἢ τοῦ λές «ἐσύ», ὅπως σέ ἕνα φίλο ἢ σέ ἕνα σύντροφο; Πῶς νὰ καταφέρουμε νὰ βροῦμε ἐδῶ ἕνα «αὐτός» πού θὰ ἀκούγεται σάν ἕνα «ἐσύ»;

Τέλος γιὰ ποῖο πράγμα (τοῦ) μιλάς; Εἶναι δύσκολο νὰ μὴν ἀρχίσεις ἀπὸ αὐτὸ πού, ἂν δὲν προσέξουμε, θὰ ἔπαιρνε τὴ μορφὴ τῆς εἰμαρμένης.

Σέ ποιά στιγμή συνειδητοποίησα ὅτι ὁ Ἀλτουσέρ «κατέστρεφε», «ἀποδιάρθρωσε» ἢ «χαλοῦσε» αὐτὸ πού εἶχε φτιάξει; Ἦταν τὴ μέρα ἐκείνῃ τοῦ Αὐγούστου 1980 ὅταν, ἐξαντλημένος ἀπὸ τὴν ἀϋπνία, μπουκωμένος μέ φάρμακα πού τὸν ἔφερναν στὰ σύνορα τῶν παραισθήσεων, μοῦ τό εἶπε ξεκάθαρα; Δέν θὰ αὐτοκτονήσω, θὰ κάνω κάτι χειρότερο. Θὰ καταστρέψω αὐτὸ πού ἔχω κάνει, αὐτὸ πού εἶμαι γιὰ τοὺς ἄλλους καὶ γιὰ μένα... (Γιατί, οὔτε κἀν ὑποφίαστηκα, οὔτε μιὰ στιγμή, ὅτι αὐτὴ ἡ καταστροφὴ μπορούσε ἐπίσης νὰ εἶναι ἡ καταστροφὴ μιᾶς ἄλλης);

Στὴν πραγματικότητα ἦταν πολὺ πρὶν (ἔστω καὶ ἂν τό κατάλαβα ἐκ τῶν ὑστέρων), τὸν Ἰούνιο τοῦ 1976, ἀκριβῶς ὅταν διάβασα ἕνα «ἀνέκδοτο» ἄρθρο, τοῦ ὁποῖου μοῦ εἶχε δώσει τὸ χειρόγραφο. Νὰ θυμῶσω σύντομα περὶ τίνος ἐπρόκειτο.

Ὁ Ἀλτουσέρ εἶχε κληθεῖ νὰ συμμετάσχει σέ ἕνα γαλλο-αμερικανο-σοβιετικὸ «συμπόσιο γιὰ τὸ Ἀσυνειδητό», πού προετοιμαζόταν πολλὰ χρόνια καὶ ἔγινε τελικά στὴν Τυφλίδα τῆς Γεωργίας τὸ 1979. Δέν πῆγε ἐκεῖ, ἀλλὰ εἶχε ἀπὸ πρὶν συντάξει καὶ στείλει στὸν Γάλλο ὀργανωτὴ (τὸν Δρ. Λεόν Σερτόκ) ἕνα μεγάλο καὶ τεκμηριωμένο κείμενο μέ τίτλο «Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ δόκτορα Φρόυντ». Συγχρόνως, ὅπως τό συνήθιζε, ἔστειλε ἀντίγραφα σέ κάποιους φίλους ζητώντας τὴ γνώμη τους γιὰ τὴν μορφὴ καὶ τὸ περιεχόμενο. Ἦμουν ἕνας ἀπὸ αὐτούς, μαζί μέ τὴν Ἐλισάβετ Ρουντινέσκο, τὸν Ζάκ Νασίφ καὶ τὸν Μισέλ Πεσέ —ὅπως ἔμαθα ἀργότερα. Καὶ οἱ τρεῖς, φαίνεται, ὅτι τό βρῆκαν λανθασμένο καὶ ἐπικίνδυνο, καὶ ἀπέτρεψαν τὸν Ἀλτουσέρ ἀπὸ τὸ νὰ τό δημοσιεύσει ὅπως ἦταν. Πείστηκε ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματά τους; Ἡ ἀπλῶς αὐτοὶ συνάντησαν τὴ δικιὰ του ἀπόρριψη; Πάντως ἀπέσυρε τελειῶς τὸ κείμενο, καὶ τό ἀντικατέστησε μέ ἕνα ἄλλο.²

Ἐγὼ ὥστόσο —ἄσχημα πληροφορημένος καθὼς ἤμουν γιὰ τίς θεωρητικὲς συζητήσεις καὶ τὸν συσχετισμὸ δυνάμεων πού ἐπικρατοῦσε στοὺς ψυχιάτρους καὶ τοὺς ψυχαναλυτές— ξαφνιάστηκα ἀπὸ μιὰ ἄλλη διάσταση τοῦ

κειμένου πού δὲν ἄργησε νὰ μοῦ προκαλέσει ἕνα αἶσθημα δυσφορίας. Στὸ βαθμὸ πού προχωροῦσα τὴν ἀνάγνωση, εἶχα τὴν ἐντύπωση φράσεων «ἤδη διαβασμένων». Κατέληξα στὸ συμπέρασμα ὅτι αὐτὲς τίς φράσεις, πράγματι ὁ Ἀλτουσέρ τίς εἶχε ἤδη γράφει παλιότερα. Δέν ἦταν δύσκολο νὰ βρῶ πού: κατέφυγα λοιπὸν στὸ περίφημο ἄρθρο «Φρόυντ καὶ Λακάν» τοῦ 1964,³ καὶ δὲν ἄργησα νὰ διαπιστώσω ὅτι ὁλόκληρα ἀποσπάσματα συλλογισμῶν παρουσίαζαν σημαντικὲς ἀναλογίες, καὶ ὅτι ὑπῆρχαν ταυτόσημες διαπιστώσεις. Μέ τὴ διαφορὰ ὅτι τὰ συμπεράσματα πού ἔβγαζε ἦταν διαμετρικὰ ἀντίθετα. Ἐνῶ τὸ κείμενο τοῦ 1964 ἔτεινε νὰ ἀποδείξει ὅτι ὀφείλουμε στὸν Λακάν τὴ δυνατότητα μιᾶς αὐθεντικῆς ἀνάγνωσης τοῦ Φρόυντ («Ὁ Λακάν δὲ σκέφτεται τίποτα ἄλλο ἀπὸ τίς ἔννοιες τοῦ Φρόυντ, δίνοντάς τους τὴ μορφὴ τῆς δικῆς μας ἐπιστημονικότητας, τῆς μόνῃς ἐπιστημονικότητας πού ὑπάρχει ἡ ἀντιγραφὴ ἢ τὸ ξαναγράψιμο τοῦ 1976 ἀπεδείκνυε ὅτι ὁ Λακάν εἶχε ἀντικαταστήσει τὴ φροϋδική θεωρία μέ μιὰν ἄλλη θεωρία (μιὰ «φιλοσοφία τῆς ψυχανάλυσης», βασισμένη στὸ μὴ φροϋδικὸ ἀξίωμα: «τὸ ὑποσυνειδητὸ ἔχει τὴ δομὴ μιᾶς γλώσσας»). Καὶ ἐνῶ τὸ κείμενο τοῦ 1964 ἐξηγοῦσε, ὅτι ἡ ψυχανάλυση εἶναι ἐπιστήμη, ἔστω καὶ σέ ἀτελή μορφὴ, καὶ οἱ «ἀφαιρέσεις» τῆς (δηλαδή οἱ μεταψυχολογικὲς ἔννοιες) «εἶναι πράγματι οἱ ἐπιστημονικὲς ἔννοιες τοῦ ἀντικειμένου τους»,⁴ ἐκεῖνο τοῦ 1976 δήλωνε ὅτι ἡ πίστη στὴ σημερινὴ δυνατότητα μιᾶς «ἐπιστημονικῆς θεωρίας τοῦ ἀσυνειδήτου» ἦταν ἡ κοινὴ ρίζα τῶν ἐκτροπῶν τῆς φροϋδικῆς μεθόδου, τῶν ἀλλοιώσεων, ἢ τῶν μετουσιώσεων τῆς ἀνακάλυψής του. Ἐτσι ὁ Ἀλτουσέρ δὲν ἔκανε ἀναφορά στὸν ἑαυτὸ του, δὲν διόρθωνε ἢ δὲν ἀνέτρεπε τὴν ἀρχικὴ του ἐπιχειρηματολογία, ἀλλὰ ἔκανε τίς ἴδιες λέξεις καὶ μερικές φορές τίς ἴδιες φράσεις νὰ λένε ἄσπρο ἐκεῖ πού εἶχαν πεῖ μαῦρο, σάν κάποιον πού θὰ προσπαθοῦσε νὰ φτάσει στοὺς ἀντίποδες, ξαναπερνώντας πάνω ἀπὸ τὰ ἴδια τοῦ τὰ ἀόρατα βήματα... Ὅταν ὑπαινίχθηκα μπροστὰ του αὐτὲς τίς περιέργες συμπτώσεις, μοῦ εἶπε, ἂν θυμᾶμαι καλὰ: ἐν πάσῃ περιπτώσει τὸ κείμενο ἔχει ἀποσυρθεῖ.

Ἀνέφερα αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο γιὰ τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ἡμερομηνία του. Στὴν πραγματικότητα ὑπῆρξαν καὶ ἄλλα κείμενα ἀπὸ τὸ 1976 ἕως τὸ 1978, περισσότερο ἀνησυχητικὰ γιὰ τοὺς ἀναγνώστες τους, γιατί παρουσιάστηκαν δημόσια καὶ ἀφοροῦσαν τὴν ἴδια τὴ «μαρξιστικὴ θεωρία», πού πολλοὶ θεωροῦσαν ὅτι τὰ κλειδιά της τὰ κρατοῦσε ὁ Ἀλτουσέρ. Μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ τίς ἀντίστοιχες διατυπώσεις στὸ «Ἐπιτέλους, ἡ κρίση τοῦ μαρξισμοῦ» (παρέμβαση στὸ συνέδριο τῆς Βενετίας τὸν Νοέμβριο 1977),⁵ καὶ στὴ συνέντευξη στὴν ἐφημερίδα *Il Manifesto*, πού ἀποτελεῖ συνέχειά του («La questionne dello stato oggi e nella transizione», 4 Ἀπριλίου 1978),⁶ στὸ ἄρθρο «*Le marxisme aujourd'hui*» πού ἔγραψε γιὰ τὴν Ἐγκυκλοπαίδεια Garzanti,⁷ τέλος στὴν μπροσούρα *Ce qui ne peut plus durer dans le parti communiste* (στὸ ὁποῖο συγκέντρωσε τὰ ἄρθρα πού δημοσίευσε στὸν *Monde* τὸν Ἀπρίλιο 1978).⁸

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ κείμενο τῆς Ἐγκυκλοπαίδειας Γκαζάρντι (ὅπου ὁ Ἀλτουσέρ δίνει, μέσα σέ λίγες παραγράφους, τὴν τελικὴ του ἐκδοχὴ γιὰ μιὰ «θεωρία γενικῶν κατηγοριῶν» πού ἐπικρατεῖ στὴ μαρξιστικὴ θεω-

ρία). Σέ ένα ουσίωδες σημείο κλείνει τόν κύκλο πού άνοιξε μέ τήν περίφημη είσαγωγή του 1965 στό *Γιά τόν Μάρξ*. Έχει κατήγγειλε τήν άπώθηση τής θεωρητικής έργασίας πού έπιχειρούσε μία συγκεκριμένη άντίληψη γιά τήν «ύπεροχή τής πολιτικής» (άντίληψη σταλινική, αλλά έπίσης «γαλλική», ή άν θέλετε γιακωβίνικη), και τιμούσε τόν Λένιν, πού έπικύρωσε τή θέση του Κάουτσου, σύμφωνα μέ τήν όποία ή μαρξιστική θεωρία —ή έπαναστατική έπιστήμη— δέν μπορεί παρά νά είσάγεται στό *έργατικό κίνημα* από τά έξω και από άστους διανοούμενους πού έχουν άπελευθερωθεί από τίς έπιταγές τής ταξικής τους θέσης.⁹ Κατά συνέπεια απέρριπτε κατηγορηματικά τή διάκριση μεταξύ τής «άστικής έπιστήμης» και τής «προλεταριακής έπιστήμης». Άντίθετα τά κείμενα του 1976-1978, πού άναπτύσσουν τήν ίδια μεταφορά τής «τομής» και τής «άλλαγής πεδίου», έξηγούν ότι ό έπαναστατικός χαρακτήρας τής έπιστήμης του Μάρξ προέρχεται άποκλειστικά από τό γεγονός ότι ό Μάρξ «έγινε προλετάριος» (όπως ό Μακιαβέλι είχε πεί ότι πρέπει «νά γίνεις λαός» γιά νά καταλάβεις τούς 'Ηγεμόνες), άφου μεταφέρθηκε στό έσωτερικό του έργατικού κινήματος και άφέθηκε νά τόν εκπαιδεύσουν οί στρατευμένοι, και μέσω αυτών, οί μάζες (κατά τόν ίδιο τρόπο ό 'Αλτουσέρ θά πεί άλλου, ότι ό Φρόυντ άφησε νά τόν εκπαιδεύσουν οί ύστερικοί).

Αυτά τά κείμενα πού είναι όλα μεταγενέστερα από τήν διαμάχη γιά τήν έγκατάλειψη τής δικτατορίας του προλεταριάτου από τό ΚΚΓ, και από τήν άναγνώριση τής κρίσης του μαρξισμού ως κρίση έγγενή, πού ό σταλινισμός τήν «άναζωπύρωνε» και τήν «μπλόκαρε» ή τήν «άπωθούσε» συγχρόνως —άπορρίπτουν κατηγορηματικά τήν ιδέα τής είσαγωγής τής θεωρίας «άπό τά έξω», και καταγγέλουν τή χρησιμοποίησή της γιά τή νομιμοποίηση των πρακτικών του μηχανισμού των κομμουνιστικών κομμάτων πού έπιτρέπουν στήν άποκομμένη από τίς μάζες και τούς στρατευμένους εργάτες ήγεσία νά τούς έξουσιάζει μέ τή βοήθεια των διανοούμενων. Στο *Γιά τόν Μάρξ* μιλούσε γιά τό «φανταστικό χρέος» πού οί διανοούμενοι «θεωρούσαν ότι είχαν συνάψει *έπειδή δέν γεννήθηκαν προλετάριοι*», και γιά τόν τρόπο μέ τόν όποιον τό έκμεταλλευόταν τό κόμμα γιά νά τούς τιθασεύσει, σέ βάρος τής ίδιας θεωρητικής παιδείας τους, τής ικανότητάς τους νά αναλύσουν συγκεκριμένα τήν ιστορία. Μετά τό 1976 ό 'Αλτουσέρ κατόνμαζε ως αίτία του πραγματισμού, του δογματισμού και του καιροσκοπισμού του κόμματος, τήν περιφρόνησή του γιά τίς μάζες, και κατά συνέπεια τήν άνικανότητά του νά «άκούσει» αυτά πού λένε γιά τίς έμπειρίες και τούς άγώνες τους (και κυρίως νά άκούσει αυτά πού άποσιωπούν). Και υπαινισσόταν ότι τό καθήκον των διανοούμενων είναι, όχι νά «ύπηρετούν τό λαό» (πού τίς περισσότερες φορές καταλήγει στό νά τόν χρησιμοποιούν), αλλά νά ξαναδώσουν τό λόγο στίς μάζες, τόν έπίμονο και σιγανό συγχρόνως λόγο, χωρίς τόν όποιον, στήν άρχή, ή ίδια ή «έπιστημονική» θεωρία τους δέν θά είχε ποτέ ύπάρξει (ως *κριτική* θεωρία).

Σέ τελική άνάλυση καταδείχνει ως τό μείζον σύμπτωμα τής κρίσης και τής έλλειψης συνείδησης πού τήν χαρακτήριζε τό άπόφθεγμα του Λένιν: «*Η θεωρία του Μάρξ είναι*

παντοδύναμη γιατί είναι άληθινή». Ένώ, μέ κάποιες παραλλαγές, είναι αυτός ό ίδιος πού, από τό 1965 έως τό 1975, διεκδίκησε στους πιό ύψηλούς τόνους αυτό τό άπόφθεγμα ως τήν πλέον προκλητική και ριφοκίνδυνη έκφραση τής *άντικειμενικότητας* του μαρξισμού. Άντικειμενικότητα πού τά κριτήρια τής έπαλήθευσής της (πολιτικές έπιτυχίες και άποτυχίες) προϋποθέτουν πάντοτε μία θεωρία πού νά έρμηνεύει τήν πάλη των τάξεων (χωρίς βέβαια και νά μπορεί νά τήν γεννήσει). Μετά τό 1976 έβλεπε στό άπόφθεγμα αυτό τήν πιό καθαρή έκφραση τής *ψευδαίσθησης τής άυτονομίας* τής θεωρίας, πού τήν συντηρεί τό ίδιο τό διανοητικό παιχνίδι της (ή τυπική λογική της έκφορφας), και ή κοινωνική λειτουργία των φορέων της, ψευδαίσθηση πού στήν καλύτερη περίπτωση καταλήγει στόν ιδεαλισμό, και στή χειρότερη καταλήγει στήν παραληρηματική πίστη γιά τήν «παντοδυναμία των ιδεών».

Τήν ίδια έποχή ό 'Αλτουσέρ θά γράφει ότι δέν *ύπάρχει μαρξιστική θεωρία του κράτους*, όπως δέν ύπάρχει και μαρξιστική θεωρία τής έπαναστατικής οργάνωσης, και κατά συνέπεια μαρξιστική θεωρία τής πολιτικής: άκυρώνοντας έτσι τήν ίδια του τήν προσπάθεια, πού πάει από τό «Άντίφαση και ύπερπροσδιορισμός», και τό σχήμα των έπιπέδων τής πάλης των τάξεων πού προτείνει στό *Γιά τόν Μάρξ* και στό *Διαβάζοντας τό Κεφάλαιο*, έως τήν προβληματική τής «άναπαραγωγής» πού προτείνει στό άρθρο του γιά τούς «Ίδεολογικούς Μηχανισμούς του Κράτους», τό 1970. Στήν παρέμβασή του στό συνέδριο τής Βενετίας («*Enfin la crise du marxisme*»), θά γελοιοποιήσει, μέ πικρή ειρωνία, τίς «μκρές έξισώσεις» του Γκράμσι τής φυλακής (Κράτος = καταστολή + ήγεμονία = δικτατορία + ήγεμονία = βία + συναίνεση, κ.λπ.), λέγοντας ότι δέν εκφράζουν τόσο μία θεωρία του κράτους, όσο τήν άναζήτηση μιās πολιτικής γραμμής γιά τήν κατάκτηση τής κρατικής έξουσίας από τήν έργατική τάξη, και αυτό μέ έννοιες δανεισμένες από τήν «πολιτική έπιστήμη» αλλά και από τόν Λένιν. Άντίθετα στό κείμενο του 1970 χαιρέτιζε τόν Γκράμσι ως τόν μόνο μαρξιστή πού προχώρησε στήν κατεύθυνση μιās έπιστημονικής θεωρίας του κράτους, μέσα από τήν άμφισβήτηση τής διάκρισης ανάμεσα στίς σφαίρες του «ιδιωτικού» και του «δημόσιου». Πώς νά μήν σκεφτεί κανείς ότι αυτή ή ειρωνεία έχει στόχο, και τίς «μικρές έξισώσεις» του ίδιου του 'Αλτουσέρ: Κράτος = Κατασταλτικός Μηχανισμός (ΚΜ) + Ίδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους (ΙΜΚ) = μηχανισμός πού λειτουργεί «μέ κυρίαρχο στοιχείο τήν καταστολή (...) και δευτερευόντως μέ ιδεολογία» + μηχανισμοί πού λειτουργούν «μέ κυρίαρχο στοιχείο τήν ιδεολογία και δευτερευόντως μέ καταστολή»;¹¹

Νομίζω ότι είπα άρκετά, γιά νά γίνει αισθητό πόσο συνταρακτική είναι ή τροχιά μιās γραφής πού άυτοαναϊρείται. Καταλήγει σέ ένα σημείο μηδέν, τόσο από ύποκειμενική όσο και από άντικειμενική άποψη.¹² Ξεκαθάρισμα γιά ένα ριζικά νέο ξεκίνημα; Ή όριστική διακοπή κάθε άλληλουχίας νέων άποφάνσεων; Άλλά τότε γιατί νά ξαφνιαζόμαστε πού είναι τόσο δύσκολο νά διαπεράσουμε τήν έγκατεστημένη σιωπή γιά τόν «μαρξισμό του 'Αλτουσέρ», στήν όποία αναφέρθηκα πριν λίγο; Μόνον αυτοί πού θά καταλά-

βουν, έστω και λίγο, γιατί σωπαίνει, και κυρίως πώς σωπαίνει, έχουν κάποιες πιθανότητες να κάνουν τον Άλτουσερ να μιλήσει.

Σίγουρα υπάρχουν περισσότερες από μία πιθανότητες έρμηνείας για αυτή την αυτοκαταστροφή που δεν είναι δυνατόν να παρακαμφθεί, και που αποτελεί ικανή αιτία για να μην μπορέσει κανείς ποτέ να μιλήσει για «έργο του Άλτουσερ», άρα για «θεωρία του Άλτουσερ». Οί έρμηνείες αυτές δεν αποκλείουν ή μία την άλλη.

Ψυχολογική έρμηνεία: ή κατάθλιψη, ή ψύχωση. Τό άτομο Άλτουσερ θέλησε να εξαφανίσει αυτά που ένα άλλο άτομο με τό ίδιο όνομα («ό ίδιος ή ο γιός του πατέρα του»), είχε προηγουμένως σκεφτεί και υπογράψει. Νά σημειώσουμε όμως την άμφισημία: καταστρέφω με τό λόγο και με τό γραπτό —σέ μία στιγμή που όλα δείχνουν ότι πιά δεν «ακούγομαι» — αυτά που κάποτε είπα ή έγραφα, δεν είναι μία άκραιο προσπάθεια για να τά έπιστημάνω στον έαυτό μου¹³ και στους άλλους.

Ιστοριοκοινωνική έρμηνεία. Ίκανός, όσο λίγοι, να προΐδει την «κρίση του μαρξισμού» και να εκτιμήσει τή σοβαρότητά της (δηλαδή να δεί ότι έθιγε την ίδια την ουσία τής θεωρίας και τής πολιτικής του, ως προλεταριακής πολιτικής), ο φιλόσοφος και ο κομμουνιστής Άλτουσερ δεν στάθηκε, ωστόσο, ικανός να σκιαγραφήσει μία «λύση»: είτε γιατί δεν υπήρχαν οι προϋποθέσεις, είτε γιατί, στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει λύση (παρά μόνον, στή «ζωή» όπως και στή «θεωρία», μία έξοδος του μαρξισμού, προς κάτι τελείως διαφορετικό: αλλά ο Άλτουσερ πάντα έγραφε ότι, στον Μάρξ, κάτι αρχίζει που δεν θά έχει τέλος). Δεν θέλησε, όμως, ή δεν μπόρεσε, όπως άλλοι, να βγει από την κρίση καταργώντας τό πρόβλημα (πειθοντας δηλαδή τον έαυτό του ότι δεν υπάρχει ταξική πάλη).

Φιλοσοφική έρμηνεία: αυτό που ο Άλτουσερ είχε να πει (για τον μαρξισμό και την κρίση του, και γενικότερα για την πολιτική, τή φιλοσοφία, την ιδεολογία —άρα για τό φαντασιακό και τό πραγματικό, άρα για τό υποκείμενο) δεν μπορούσε να ειπωθεί παρά μόνον με την μορφή μιάς άρνησης, ενός λόγου σύστοιχου με την εκ των υστέρων άναίρεσή του. Έπρεπε, εν όλίγοις, να εφαρμόσει στην πράξη αυτό που έχουν περιγράψει θεωρητικά ο Χάιντεγκερ και ο Ντερντά την αντιφατική ένότητα, στο χρόνο, των λέξεων και τής «διαγραφής» τους: διαγραφή όμως κάτω από την όποια οι λέξεις διακρίνονται, για να «πουν» την μη-άλήθεια τους — που έντούτοις αποτελεί τή μόνη μας πρόσβαση στην αλήθεια που μπορούν να μεταδώσουν.

Φαινομενικά ή ψυχολογική έρμηνεία μās αφήνει ελεύθερους να χρησιμοποιήσουμε και να κρίνουμε τις σκέψεις για αυτό που αξίζουν από την δική μας άποψη. Άλλά όταν πρόκειται για ένα άτομο που έχει σέ τέτοιο βαθμό ταυτιστεί με τή σκέψη τής όποιας ήταν φορέας, θά παραμένει πάντα ή υπόψια ότι μπορεί να υπάρχουν λόγοι έσωτεριοί τής αυτοκριτικής.

Η ιστοριοκοινωνική έρμηνεία μας τοποθετεί μπροστά σέ μία δύσκολη έπιλογή: να μετριάσουμε τή διάγνωση όλοσχερούς «κρίσης» για να προτείνουμε «λύσεις» (να θέσουμε στον κόσμο του μαρξισμού ένα πρόβλημα που να μπορεί να λύσει), ή να βρούμε περισσότερες δυνάμεις για

να τελειώνουμε όριστικά με τό δίλημμα του «τέλους του μαρξισμού» και να δώσουμε έπιτέλους στο μαρξισμό ένα τέλος «άνταξιο» του.

Η φιλοσοφική έξήγηση μās υποχρεώνει να αποδώσουμε στα χείματα του Άλτουσερ μιά διασταση που ξεπερνάει ό,τι μέχρι τώρα αναζητούσαμε γενικά σέ αυτά: όχι πιά μόνον «θέσεις», αλλά τό μη μηδενικό άποτέλεσμα, αν υπάρχει, μιάς διαδρομής που άναιρεί τις ίδιες της τις θέσεις (ή τις «τοποθετήσεις» του): ένα άποτέλεσμα που άναγκαστικά εκφράζεται σέ «άντιθέσεις».¹⁴

1. Μετά τό 1968 υπήρξε ακόμα ένας τέτοιος ζωντανός νεκρός: ο Βαλντέκ Ροσέ (γραμματέας τότε του ΓΚΚ), στον όποιο ο Άλτουσερ αφιέρωσε τά *Στοιχεία Αυτόκριτικής*: «Στόν Βαλντέκ Ροσέ που θαύμαζε τον Σπινόζα και μου μίλησε ώρα πολλή για αυτόν μία μέρα του Ίουνίου του 1966».

2. Η γερμανική μετάφραση αυτού του τελευταίου χειμένου δημοσιεύτηκε στον συλλογικό τόμο *Ideologie und ideologische Staatsapparate, Aufsätze zur marxistischen Theorie*, VSA, Hamburg/Westberlin 1977, σ. 89-107, με τον τίτλο «Über Marx und Freud». «Η άνακάλυψη του Δόκτορα Φρόυντ» δημοσιεύτηκε τό 1984, χωρίς την άδεια του Άλτουσερ, από τον Δρ. Σεργόκ, στην *Revue de medecine psychosomatique et de psychologie medicale*, τχ. 2, 1983, τ. 25, Τουλούζη, σ. 81-97.

3. Τό άρθρο έπανεκδόθηκε στον τόμο *Positions*, Editions Sociales, 1976, σ. 9-34. Έλληνική μετάφραση στο: Α. Άλτουσερ, *Θέσεις*, μετ. Ξ. Γιαταγάνας, Θεμέλιο 1977, σ. 11-36.

4. Αυτή ή έπιμονή κατευθυνόταν κυρίως ένάντια στον Πόλιτσερ, που ήθελε να σώσει τή «συγκεκριμένη» πρακτική τής ψυχανάλυσης από την «άφηρημένη» θεωρητικοποίησή της. Στο «Η άνακάλυψη του Δόκτορα Φρόυντ» ο Άλτουσερ γράφει αντίθετα ότι ο όρος μεταψυχολογία μπορεί να θεωρηθεί «σάν όμολογία και θεωρητική διάγνωση» (του άδύνατου μιάς έπιστημονικής θεωρίας του άσυνειδήτου).

5. Γαλλικό χείμενο στον συλλογικό τόμο: *Il Manifesto, Pouvoir et opposition dans les sociétés post-revolutionnaires*, Editions du Seuil, 1978.

6. Άναπαράγεται στο Αα. Vv., *Discutere lo Stato*, De Donato, Bari 1979· γαλλικό χείμενο στην έπιθεώρηση *Dialectiques*, τχ. 23, (1978).

7. Έπίσης δημοσιεύτηκε στην Ίταλία στο *Quel che Deve Cambiare nel Partito Comunista*, Garzanti, Milano 1978.

8. Editions Francois Maspero, 1978.

9. Βλ. έπίσης, με την ίδια έννοια, *Lire le Capital*, 2η έκδ., τ. Ι, σ. 180. Στο «Über Marx und Freud» (στο *Ideologie und ideologische Staatsapparate*, ό.π., σ. 96), ο Άλτουσερ γράφει χωρίς να διστάσει: «Ich war immer davon überzeugt, dass diese Formulierung unglücklich ist...» (Πάντα πίστευα ότι αυτή ή διατύπωση ήταν άτυχή...).

10. *Il Manifesto, Pouvoir et opposition...*, ό.π., σ. 251.

11. *Positions*, σ. 84-85.

12. «Φτάσαμε μέσα στο κόμμα στο σημείο μηδέν τής μαρξιστικής θεωρίας. Έξαφανίστηκε, καλύφτηκε από άλλο πράγμα...», *Ce qui ne peut plus durer...*, ό.π., σ. 92.

13. «Τό άσυνειδήτο άγνοεί την άντίφαση», θέση του Φρόυντ, που άναφέρεται συνέχεια από τον Άλτουσερ.

14. Γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι ή φιλοσοφία έχει μία ιστορία και ό,τι, παρ' όλα αυτά, τίποτα δεν συμβαίνει σέ αυτή. Γιατί ή παρέμβαση κάθε φιλοσοφίας, που μετατοπίζει ή μεταβάλλει τις υπάρχουσες φιλοσοφικές κατηγορίες και κατά συνέπεια παράγει αυτές τις μεταβολές στους φιλοσοφικούς λόγους όπου ή ιστορία τής φιλοσοφίας προσφέρει την ύπαρξή της, ή παρέμβαση αυτή είναι άκριβώς τό φιλοσοφικό τίποτα, που την έπιμονή του διαπιστώσαμε, άφου στην πραγματικότητα μία διαχωριστική γραμμή δεν είναι τίποτα, δεν είναι καν γραμμή, ούτε καν χάραξη, αλλά τό άπλό γεγονός τής όριοθέτησης, άρα τό κενό μιάς κεκτημένης άπόστασης. Αυτή ή άπόσταση αφήνει τά ίχνη της στις διακρίσεις του

Θά έπρεπε έδω —άλλά δέν υπάρχει χώρος— νά ξεκινήσουμε μιά συζήτηση πάνω στό τί είναι αὐτοκριτική: μιά έννοια φορτωμένη μέ ένα πολύ βαρύ παρελθόν καί μέ ἐξαιρετικά διφορούμενες σημασίες, πού κατέχει κεντρική θέση στή «θεωρητική πρακτική» τοῦ 'Αλτουσέρ. Στήν πραγματικότητα, μπορούμε νά πούμε ὅτι ἀνάμεσα στό 1966 καί τό 1976, μετά ἀπό τό *Γιά τόν Μάρξ* καί τό *Διαβάζοντας τό Κεφάλαιο* καί πρίν ἀπό τίς ἀρχές τῆς «ρήξης» μέ τό κόμμα (ἢ μάλλον μέ τήν ἡγεσία του), ἄρα στή διάρκεια τῶν δέκα χρόνων αὐτοῦ πού ὀνομάστηκε ὁ «ἀλτουσερισμός», ὅλος ὁ λόγος τοῦ 'Αλτουσέρ τελεῖ ὑπό τόν ἀστερισμό καί τίς ἐπιταγές τῆς αὐτοκριτικῆς,¹⁵ ἀκόμη καί ὅταν ἀσχεῖ κριτική σέ ἀντίθετες θέσεις (πού συχνά παίρνει τή μορφή: οἱ θέσεις αὐτές δέν είναι ἱκανές γιά αὐτοκριτική). Ὡστόσο, στό τέλος, ἡ αὐτοκριτική ἀποδεικνύεται ἀδύνατη (ἴσως ὅμως, μέ μιά έννοια, εἶναι ἀπελευθέρωση).

Υπάρχει στήν ἰδέα τῆς αὐτοκριτικῆς ἓνα «διαλεκτικό» μοντέλο, μέ τήν έννοια μιᾶς προοδευτικά βαινουσας διαλεκτικῆς τῆς συνειδητοποίησης καί κατὰ συνέπεια τῆς ἐκπαίδευσης: ἀναγνωρίζεις τά λάθη σου, γιά νά τά ἀφαιρέσεις καί νά τά διορθώσεις, «διορθώνεις» τή γραμμή καί τή σκόπευση, καταφέρνεις ἔτσι νά καλύψεις τήν «ὑστέρηση» σέ σχέση μέ τήν πρακτική, τήν «ἀπόκλιση» ἀπό τό πραγματικό. Νά γίνεις σύγχρονος μέ τόν ἑαυτό σου καί μέ τά πράγματα. Ἀλλά ἡ διαλεκτική αὐτή δέν καταλήγει ποτέ χειρότερα: δέν ἀρχίζει ποτέ, παρά μόνον μέσα στή φαντασία, στήν πρόθεση. Εἶναι ὑποχρεωμένη νά παραχωρήσει τή θέση της σέ δύο ξεχωριστές, καί πολύ πιό βίαιες, ἐνέργειες: νά μήν ἀλλάξεις τίποτα (γιατί τό ὑποκείμενο αἰσθάνεται ὅτι οἱ θέσεις του ἀντέχουν στήν κριτική του), νά τά ἀναιρέσεις ὅλα (μέ τήν πλασματική πρακτική ἑνός ξαναγραφίματος). Βίαιη (μή διαλεκτική) ἐνότητα τῶν ἀντιθέτων.

Αὐτό συνέβη τελικά στόν 'Αλτουσέρ. Αὐτή ἡ δραματική καί ἀπελπιστική «ἀποτυχία» ἔχει κάθε εἶδους συνέπειες. Ὑπῆρχαν πάντα πολλοί ἀναγνώστες πού τούς συνέφερε νά ἀγνοήσουν τίς «αὐτοκριτικές» τοῦ 'Αλτουσέρ, νά ἀρνηθοῦν τή σημασία τους. Σίγουρα γιατί αὐτές ἀφοροῦσαν σταθερά τό ἀντίθετο ἀπό αὐτό πού οἱ ἴδιοι θά ἤθελαν νά τόν δοῦν νά

«διορθώνει» καί νά «ἀναθεωρεῖ». Παραμένει ὅμως τό γεγονός ὅτι αὐτές οἱ αὐτοκριτικές ἦταν ἀνίκανες νά «ἀλλάξουν» αὐτό πού εἶχε εἰπωθεῖ. Μποροῦσαν μόνον νά τό διαγράψουν. Ἀλλά συγχρόνως ἔχουμε τό μυαλό μας πιό ἐλεύθερο γιά νά δώσουμε προσοχή σέ ἓνα ἀξιοπρόσεκτο χαρακτηριστικό τῶν «ἀλτουσερικῶν» έννοιῶν: οἱ έννοιες αὐτές εἶναι ἀείποτε «αὐτοκριτικές». Περιέχουν ἐκ τῶν προτέρων καί γιά πάντα ἓνα στοιχεῖο ἀρνήσης πού τίς θέτει σέ κίνδυνο, πού κάνει ὥστε τό νόημά τους νά εἶναι ἀσταθές τήν ἴδια στιγμή πού διεκδικοῦν τή μεγαλύτερη αὐστηρότητα. Περιέχουν λοιπόν ἐκ τῶν προτέρων ἓνα στοιχεῖο πού ἀντιτίθεται στό νά καταλήξει ἡ χρήση τους, ἡ ἐξέλιξή τους, στή μονοσημία μιᾶς θεωρίας «ἐπιτέλους κατακτημένης». Συνιστοῦν ἔτσι, ἐξ ἀρχῆς, ἓνα τρόπο διατύπωσης συλλογισμῶν πού τοποθετεῖ τό ἴδιο τό ὑποκείμενο πού τούς ἐκφέρει σέ κατάσταση ἀσταθοῦς ἰσορροπίας, πού τό προστατεύει ἀπό τήν ἀσφάλεια μιᾶς «θέσης», τήν ἴδια στιγμή πού τήν ὑποστηρίζει.¹⁶ Πρόκειται γιά ἐνόητες ἀντιθέτων ἑνός ἀρκετά ἰδιαίτερου τύπου.

Παράδειγμα: ὁ «θεωρητικός ἀντιανθρωπισμός».

Ὅλα βασίζονται, μάς λέει ὁ 'Αλτουσέρ, στό ἐπίθετο «θεωρητικός» πού ἀπλῶς ξέχασαν νά τό λάβουν ὑπόψη τους κάνοντας («Διατριβή τῆς Ἀμιένης», στίς *Θέσεις*) πῶς πιστεύουν ὅτι τό νά μιλάς γιά θεωρητικό ἀντιανθρωπισμό σημαίνει ὅτι κάνεις τή θεωρία τοῦ ἀντιανθρωπισμοῦ, δηλαδή τή θεωρία μιᾶς ἀντιανθρωπιστικῆς «πρακτικῆς» (καί μιά καί φτάσαμε ὡς ἐδῶ, γιατί νά μήν ἐρμηνεύσουμε: τή δικαίωση μιᾶς ἀπάνθρωπης πρακτικῆς;). Ἀλλά στήν πραγματικότητα περί τίνος πρόκειται; Ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ, ὅπως ὁ ἴδιος διακηρύσσει, δέν «ξεκινᾷ ἀπό τόν ἄνθρωπο» ἀλλά ἀπό τήν ἱστορική δομή τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ἢ μέ ἄλλα λόγια, δέν θεμελιώνεται ἐννοιολογικά οὔτε στό ἐμπειρικό ἄτομό της, οὔτε στήν ἰδεατότητα τοῦ εἶδους. Τίποτα περισσότερο, ἀλλά καί τίποτα λιγότερα.

Γιατί ὅμως ὁ 'Αλτουσέρ, σέ ἀντιδιαστολή μέ τήν ἐρμηνεία του γιά τόν θεωρητικό ἀντιανθρωπισμό, δέν παρήγαγε ποτέ τήν έννοια ἑνός «πρακτικοῦ ἀνθρωπισμοῦ»; Μπορούμε νά καταλάβουμε ἀρκετά καλά τό γιατί: μιά τέτοια διατύπωση θά ἦταν ταυτολογική.¹⁷ Ὁ σύγχρονος ἀνθρωπισμός εἶναι μιά ἠθική, μιά φιλοσοφία γιά τήν «προτεραιότητα τῆς πρακτικῆς» (μέ τήν έννοια πού ὁ ὅρος αὐτός παίρνει γιά παράδειγμα στόν Κάντ). Καί, ὅπως τό ἀναγνωρίζει ὁ 'Αλτουσέρ, ἡ ἐπαναστατική πρακτική τοῦ προλεταριάτου, ἀπό τή στιγμή πού γίνεται κοσμοθεωρία, παρὰσταση τῆς έννοιᾶς τῆς ἱστορίας, πρέπει ἐπίσης νά ἀντιλαμβάνεται τόν ἑαυτό της ὡς ἀνθρωπισμό... Ἀλλά τότε ἡ

φιλοσοφικοῦ λόγου, στίς κατηγορίες του, στή διάταξη (μηχανισμό) του, πού τροποποιούνται, ἀλλά ὅλες αὐτές οἱ τροποποιήσεις δέν εἶναι οἱ ἴδιες τίποτα, ἀφοῦ δέν δροῦν παρά μόνο ἔξω ἀπό τή δικιά τους παρουσία, μέσα στήν ἀπόσταση ἢ τήν μή ἀπόσταση πού χωρίζει τίς ἀνταγωνιστικές τάσεις τῶν ἐπιστημονικῶν πρακτικῶν, ἐπιδίκο ἀντικείμενο τῆς πάλης τους. «Ὅ,τι ἀληθινά φιλοσοφικό μπορεῖ νά ὑπάρχει σέ αὐτό τό ἐγχεῖρημα μιᾶς ἀνυπόστατης χάραξης, εἶναι μόνον ἡ μετατόπισή της, ἡ ὁποία ὅμως ἀναφέρεται στήν ἱστορία τῶν ἐπιστημονικῶν πρακτικῶν καί τῶν ἐπιστημῶν. (...) Μάλλον ὑπάρχει λοιπόν μιά ἱστορία μέσα στή φιλοσοφία, παρά μιά ἱστορία τῆς φιλοσοφίας: μιά ἱστορία τῆς μετατόπισης τῆς ἀέναντος ἐπανάληψης μιᾶς ἀνυπόστατης χάραξης, τῆς ὁποίας ὅμως τά ἀποτελέσματα εἶναι πραγματικά» (*Lenine et la philosophie*, Παρίσι, 1969, σ. 50-51). Εἶναι σίγουρα ριψοκίνδυνο νά προσπαθήσεις, γιά νά ἐγγράψεις «μιά ἱστορία» μέσα στή φιλοσοφία, νά πραγματοποιήσεις ὁ ἴδιος καί πάνω στόν ἑαυτό σου τό «ἐγχεῖρημα μιᾶς ἀνυπόστατης χάραξης».

15. Ἡ καλύτερα μιᾶς «κριτικῆς τοῦ ἑαυτοῦ του», πού στά γαλλικά δέν ἦχει ἀκριβῶς μέ τόν ἴδιο τρόπο («Soutenance d'Amiens», στό *Positions*, σ. 135).

16. «Προχωρᾶμε καί μετά βλέπουμε», ἔκφραση τοῦ Ναπολέοντα πού ἀναφέρεται συχνά ἀπό τόν 'Αλτουσέρ. Στήν ἀνάγκη βλέπουμε ὅτι πρέπει νά πούμε τό ἀντίθετο, ἢ μάλλον: νά τροποποιήσουμε αὐτό πού εἰπώθηκε μέ τήν προσθήκη μιᾶς «ἀρνήσης».

17. Θά μπορούσαμε ἐπίσης νά πούμε: ὅτι μιά τέτοια συμμετρία θά ἀνασυγκροτοῦσε, στό κέντρο τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου, τήν ἀντίθεση τῆς θεωρίας καί τῆς πρακτικῆς, ἀποκλειστική μεταφυσική ἐνάντια στήν ὁποία κατευθύνεται ὅλη ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ 'Αλτουσέρ. Νομίζω ὅτι αὐτή ἡ ἀπορία (ἀπόρημα, λογικό ἀδιέξοδο, ἄλυτο πρόβλημα) δέν διαφέρει βασικά ἀπό αὐτή πού προτείνω πιό πάνω.

έκφραση του θεωρητικού αντιανθρωπισμού περιέχει μία ό-
ξεία αντίφαση. Μπορούμε νά πούμε ότι όρίζει μία έννοια
«θεωρητικά» αντιφατική μέ τήν ίδια τήν πρακτική τής ό-
ποίας παρέχει τή θεωρία. "Η άκριβέστερα: μία έννοια πού
δείχνει μέσα στήν ίδια της τή διατύπωση (μέ τόσο έκτυ-
φλωτικό τρόπο ώστε χρειάστηκε μία όλόκληρη προσπά-
θεια συμβιβασμού γιά νά τό δούμε) τήν άξεπέραστη αντί-
φαση από τήν όποία πάσχει έσωτερικά ή πρακτική τής ό-
ποίας παρέχει τή θεωρία. Έπομένως πρέπει νά έγκαταλεί-
ψουμε τήν πολύ άπλή καί πολύ λογική ιδέα μιās πρακτι-
κής πού «θεμελιώνεται πάνω σέ» μία θεωρία όμόλογη καί
όμώνυμη. Ό θεωρητικός ανθρωπισμός τής άστικής ιδεο-
λογίας (σύμφωνα μέ τόν Άλτουσέρ, πάντα συνδυασμένος
μέ τήν οίκονομία) όρίζει μία συγκεκριμένη ταξική πρα-
κτική. Άλλά ή μαρξιστική θεωρία (άντιανθρωπιστική)
τής πάλης τών τάξεων υπόκειται στήν προτεραιότητα μιās
έπαναστατικής πρακτικής στήν όποία έμφανίζεται πάντοτε
άκόμη ένας «ιδεολογικός ανθρωπισμός» (γιά τόν όποιο
θά πρέπει άργά ή γρήγορα νά άναρωτηθούμε άν είναι ή
μάσκα τής άστικής κυριαρχίας πάνω στήν πάλη τών αντι-
πάλων της, ή άν είναι ή άναπόφευκτη συνέπεια αύτής τής
πάλης, πού έπιστρέφει σέ αύτήν ως «συνείδηση», βιωμένη
στή φαντασιακή μορφή μιās «ύποκειμενικότητας»: καθα-
ρότερα, ό ανθρωπισμός τών προλετάρων όφείλεται στήν
έπιρροή τών άστών, ή στή δική τους ιδιαίτερη συνείδηση
του «ιστορικού γίνεσθαι»;). Οί μεταβολές, οί διορθώσεις
πού θά μπορούσε νά δεχτεί δέν θά έξαφανίσουν ποτέ αύτή
τήν έσωτερική αντίφαση (έκτός άν έξαφανιστεί ή ίδια ή πά-
λη τών τάξεων). Χωρίς αύτό νά σημαίνει ότι είναι άναπο-
τελεσματικές.

Άλλο παράδειγμα: ή «άναπαραγωγή».

Έδω τά πράγματα είναι διαφορετικά, γιάτί ό Άλτου-
σέρ δέν προτείνει μία έκ προοιμίου παράδοση έκφραση, άλ-
λά σταδιακά, μέ διαδοχικές διορθώσεις, μετέβαλλε τό
νόημα μιās προφανώς μονοσήμαντης έννοιας. Πράγματι,
είτε πρόκειται γενικά γιά «άναπαραγωγή τών όρων τής
παραγωγής», ή ειδικότερα γιά άναπαραγωγή τών «μέσων
άναπαραγωγής», τών «παραγωγικών δυνάμεων», τών
«παραγωγικών σχέσεων», ή έννοια αύτή προϋποθέτει μία
σταθερά. Οί όροι τής παραγωγής άναπαράγονται οί ίδιοι
συνεχώς στή μορφή πού έξασφαλίζει τή συνέχεια τής πα-
ραγωγής, τής συσώρευσης του κεφαλαίου, τής ταξικής
κυριαρχίας: έν όλίγοις αύτό πού μπορούμε νά όνομάσουμε
δομή του τρόπου παραγωγής. Από πρώτη άποψη ό Άλ-
τουσέρ δέν κάνει τίποτε άλλο από τό νά εισάγει σέ αύτό τό
σχήμα τής άναπαραγωγής (βλέπε τής ρύθμισης, άφού
πρόκειται γιά μία άναπαραγωγή ποιοτικά σταθερή, αλλά
ποσοτικά διευρυμένη) ένα συμπληρωματικό κρίκο: αυτόν
του «έποικοδομήματος», συνεχίζοντας ένα λανθάνοντα
λειτουργισμό πού ένυπάρχει στίς μεταφορικές έκφράσεις
του Μάρξ γιά τόν κοινωνικό σχηματισμό.¹⁸ Άλλά νά πού
ό κρίκος σπάει στά δυό στό έσωτερικό τής ένότητάς του, σέ
κατασταλτικό μηχανισμό καί ιδεολογικούς μηχανισμούς
του κράτους. Καί αύτοί οί τελευταίοι όρίζονται ως «τό πε-
δίο καί τό έπίδικο άντικείμενο» τής πάλης τών τάξεων,
πού σέ αύτήν κερδίζεται ή χάνεται ή ύλική κυρίαρχη μιās
τάξης, έξω από τήν όποία θά ήταν άδύνατη ή διατήρηση

τής σχέσης παραγωγής - βασιικής έκμετάλλευσης (συγκε-
κριμένα: ή μισθωτή έργασία). "Αρα ή προτεραιότητα τής
«προβληματικής τής παραγωγής»¹⁹ παίρνει μία σημασία
άκριβώς αντίθετη από αύτή πού είχε στό σημείο έκκίνη-
σης: αντί νά θεμελιώνει τίς ιστορικές παραλλαγές πάνω σέ
μία σταθερά, ύποδηλώνει ότι κάθε (σχετική) σταθερά
προϋποθέτει ένα συσχετισμό δυνάμεων. "Η διαφορετικά,
κάθε δομική συνέχεια είναι τό άναγκαίο άποτέλεσμα μιās
μή άναγώγιμης σύμπτωσης, μέσα στήν όποία έδρεύει, κά-
θε στιγμή, ή λανθάνουσα δυνατότητα, ή πιθανότητα, μιās
κρίσης.

Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι ό Άλτουσέρ λέει, πάνω σέ
αυτό τό σημείο, πάρα πολλά ή πάρα πολύ λίγα. Άμέσως
προβάλλουν άναπάντητες έρωτήσεις. Ποιά έννοια τής ί-
στορίας ένέχει αύτή ή άναγκαιότητα του ένδεχόμενου; Εί-
ναι ή ίδια μέ αύτήν πού παλιότερα συνδεόταν μέ τήν έννοια
του «ύπερπροσδιορισμού» (Γιά τόν Μάρξ, Διαβάζοντας
τό Κεφάλαιο);²⁰ Καί ή ρήξη μέ τόν κοινωνιολογικό λει-
τουργισμό ή τήν κοινωνιολογική ούσιοκρατία, πού παρά-
γεται από τήν εισαγωγή τής έννοιας τών ιδεολογικών μη-
χανισμών του κράτους στήν καρδιά τής «άναπαραγωγής»,
όφείλεται στό γεγονός ότι αύτοί είναι, άκριβώς, «ιδεολο-
γικοί» μηχανισμοί, ή στό γεγονός ότι «ύλοποιούν» τήν
πάλη τών τάξεων μέσα σέ σχήματα, όπου ή τελευταία
μπορεί νά «διεξαχθεί ως τό τέλος», δηλαδή μέχρι μία ά-
συμφιλίωτη σύγκρουση, μία έπανάσταση; Δέν θά ήταν δύ-
σκολο νά δείξουμε ότι ό Άλτουσέρ γύριζε άτελείωτα μέσα
σέ αύτό τόν κύκλο. Άλλά είναι τό ίδιο καθαρό ότι ή ίδιαι-
τερότητα τής άλτουσερικής έννοιας τής κοινωνικής άναπα-
ραγωγής όφείλεται όλόκληρωτικά σέ αύτή τήν έσωτερική
άνατροπή, καί ότι είναι αύτή πού μάς δημιουργεί τήν άμ-
φίβολη έντύπωση ενός άνοιγματος τής μαρξιστικής θεω-

18. Άλλά επίσης προσπαθώντας νά ξεπεράσει, μέ τή βοήθεια μιās κα-
τηγορίας δανεισμένης από τόν ίδιο τόν Μάρξ, τό άλυτο δίλημμα μιās
κλασικής διατύπωσης πού θέλει τό «έποικοδόμημα» (Κράτος, δίκαιο,
ιδεολογία) νά είναι συγχρόνως «άντανάκλαση» (Widerspiegelung)
καί ή αίτία μιās «άνάδρασης» (Ruchwirkung).

19. *Positions*, σ. 68, 76 κ.ε.

20. "Η διαδρομή πού όδηγεί από τήν «άναπαραγωγή» στον Μάρξ (στό
Κεφάλαιο) στήν «άναπαραγωγή» στον Άλτουσέρ (στήν άνολοκληρω-
τη έργασία τής όποίας είναι τμήμα στό άρθρο «Ιδεολογία καί ιδεολογι-
κοί μηχανισμοί του κράτους»), άν καί λιγότερο άνεπτυγμένη, παρου-
σιάζει πολλές αναλογίες μέ αύτή πού όδηγεί από τήν «όλότητα» (όλον)
ή τή «δομή» (Gliederung) στον Μάρξ στήν «μαρξιστική όλότητα» καί
στήν «σύνθετη δομή μέ κυριαρχικό στοιχείο» στον Άλτουσέρ. Θά
χρειαζόταν μία ειδική συζήτηση γιά νά μάθουμε άν άπλως έπαναλαμβά-
νεται χρησιμοποιώντας άλλους όρους, μέ τό πρόσχημα ότι διορθώνεται.

21. "Η πρόταση αύτή, γιά τήν όποία λέει ότι είναι «μία ιδέα πολύ ά-
πλή», είναι ίσως εκείνη πού ό Άλτουσέρ άναζήτησε περισσότερο καί
στήν όποία άποδίδει τή μεγαλύτερη αξία. Στίς *Positions* (σ. 63, 148)
διατυπώνεται ως έξης: «"Η πάλη τών τάξεων καί ή ύπαρξη τών τάξεων
είναι ένα καί τό αύτό πράγμα» (pugnare idem est ac existere, θά έλεγε
ό ιδεατός Σπινόζα). Σέ σχέση μέ τόν Μάρξ («"Η πάλη του προλεταριά-
του έναντία στήν άστική τάξη άρχίζει μέ τήν ίδια του τήν ύπαρξη»,
Κομμουνιστικό Μανιφέστο) ή μετατόπιση είναι έλάχιστη καί άποφασι-
στική. Τά συμπραζόμενα δείχνουν ότι ό όρος «τάξη» πρέπει έδω νά θε-
ωρηθεί μέ δύο συγχρόνως τρόπους: ως ιστορική έννοια, καί ως κατεχο-
σα θέση φιλοσοφικού όνόματος τής ταυτότητας (τό idem est ac, ή τό
ταυτόν γάρ έστί τών φιλοσόφων), πού είναι σάν νά λέει ότι ή ταυτότητα
είναι άείποτε διαίρεση.

ρίας τή στιγμή πού, κυριολεκτικά, δέν κάνει τίποτε άλλο από τό νά μᾶς δείχνει τά ὅριά της. Καί ἂν εἶχα λίγο χρόνο, θά ἀποδείκνυα εὐκολά ὅτι αὐτή ἡ ἰδιαιτερότητα ἐπικοινωνεῖ ἄμεσα μέ αὐτό πού ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα τή βασική ὄντολογική πρόταση τοῦ 'Αλτουσέρ: αὐτήν πού ταυτίζει γενικά, καί μέ ὁποιοδήποτε κόστος, τίς ἔννοιες τῆς «πάλης» καί τῆς «ὑπαρξῆς».²¹

Θά μπορούσαμε νά πολλαπλασιάσουμε τά παραδείγματα. Σέ τελευταία ἀνάλυση ἡ ἔννοια πού πάνω ἀπό ὅλες παρουσιάζει αὐτό τό χαρακτηριστικό, νά κλείνει μέσα τῆς τήν ἴδια τῆς τήν ἄρνηση εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἔννοια τῆς «ἔννοιας». Ἐάν τουλάχιστον δεχτοῦμε ὅτι περιέχεται στήν ἐπίμονη χρήση, πού κάνει ὁ 'Αλτουσέρ, ὅρων ὅπως «πρακτική ἔννοια» (ἤ: «σέ κατάσταση πρακτική»), «περιγραφική ἔννοια» (ἤ: «περιγραφική θεωρία»), «ἔννοιες-ὄριο», καθὼς καί στή σχέση πού αὐτοί οἱ ὅροι διατηροῦν μέ τήν ἔκφραση «πρακτική θεωρία».

Ἀπό πρώτη ἄποψη αὐτή ἡ χρήση παρουσιάζει μιά μεγάλη σύγχυση. «Πρακτική ἔννοια» εἶναι μιά περιοριστική ἔκφραση τήν ὁποία ὁ 'Αλτουσέρ χρησιμοποιεῖ, ἤδη στό *Γιά τό Μάρξ* σέ δύο οὐσιαστικές περιπτώσεις: ἀφενός γιά νά ὀρίσει (ἀναφερόμενος στό παράδειγμα τοῦ «πραγματικού ἀνθρωπισμοῦ») μιά ἰδεολογική ἔννοια «ἔσωτερικά ἀσταθή» πού ἀντιπροσωπεύει «μέσα στήν ἰδεολογία τήν ἴδια τήν ἀντίθεση στήν ἰδεολογία», καί ἡ ὁποία, κατά συνέπεια, ἀπαιτεῖ τήν ἴδια τῆς τήν ὑπέρβαση μέσω μιᾶς ριζικῆς ἀλλαγῆς πεδίου, παραμένοντας ὅμως ἐξ ὁρίσμου ἔνθεν τῆς ἐπιστημολογικῆς τομῆς· καί ἀφετέρου γιά νά δηλώσει (ἀναφερόμενος στό παράδειγμα τῶν λενινιστικῶν ἀναλύσεων τῆς ἐπανάστατικῆς συγκυρίας) μιά ἐπιλογιστική γνώση πού συνδέεται μέ τήν ἐμπειρία μιᾶς συγκυρίας (στήν μή ἀναγωγιμότητα τῆς «παρούσας στιγμῆς»), ἀλλά ἡ ὁποία εἶναι ἐξ ὁρίσμου μή γενικεύσιμη, καί ἄρα ἔνθεν ἀπό τήν εἰδικά ἐπιστημονική μορφή τῆς θεωρητικῆς ἔννοιας.²² Ἀργότερα —κυρίως στή συζήτηση γιά τήν «μαρξιστική θεωρία τοῦ Κράτους», πού ὁδηγεῖ στήν πρόταση γιά τούς ΙΜΚ — θά ξαναβροῦμε αὐτή τήν ἰδέα, ὅμως μέ μιά πολύ ἐντυπωσιακή ὀξυνση. Καταρχήν τό πεδίο τῶν «πρακτικῶν

ἐννοιῶν» (πού συνδέεται μέ αὐτό πού τώρα ἀποκαλεῖται ἡ «περιγραφική» κατάσταση τῆς θεωρίας) ἐπεκτείνεται σημαντικά μέσα στό σῶμα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας. Περιλαμβάνει ὁλόκληρες πλευρές τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου, πού συνδέονται μέ τήν πολιτική πρακτική τοῦ Μάρξ καί τῶν διαδόχων του (ἡ ὁποία τούς ἐπιβάλλει τή σύλληψη ἐνός ταξικοῦ κράτους). Ἐπίσης μεταβάλλονται ἡ θέση καί ἡ λειτουργία τους σέ σχέση μέ τήν τομή: ἡ «τομή» δέν εἶναι ἕνα γεγονός πού ἀπλῶς διαδέχεται τή μετατροπή τῶν πρακτικῶν ἐννοιῶν σέ θεωρητικές ἔννοιες, ἀλλά μιά διαδικασία πού ἐξελίσσεται μέσα στήν ἀντίφαση τῶν ἰδίων τῶν πρακτικῶν ἐννοιῶν.²³ Ἀλλά αὐτό δέν εἶναι ὅλο: ἐάν ἐξετάσουμε σέ τί συνίσταται τό ἐπιπλέον στοιχεῖο πού εἶναι ἀπαραίτητο γιά νά μετατραπῇ ἡ περιγραφική θεωρία «ἀπλά καί μόνο» σέ θεωρία ἐπιστημονική, ἀμέσως διαπιστώνουμε ὅτι πρόκειται γιά νέες πρακτικές ἔννοιες (τούς ΙΜΚ), καί αὐτό μέ τήν ἔννοια ὅτι εἶναι ἀξεχώριστοι ἀπό μιά πολιτική πρακτική (τήν πρακτική τῆς ἰδεολογικῆς ταξικῆς πάλης καί τῶν συγκρούσεων κα' τῶν ἐξεγέρσεων μέσα στούς θεσμούς τῆς «κοινωνίας τῶν πολιτῶν»).

23. Ἔτσι ὁ 'Αλτουσέρ γράφει: «Ἐχουμε κάθε λόγο νά θεωρήσουμε ὅτι οἱ μεγάλες ἐπιστημονικές ἀνακαλύψεις δέν μποροῦν νά ἀποφύγουν νά περάσουν ἀπό τή φάση πού θά ἀποκαλέσουμε περιγραφική «θεωρία». Θά ἀποτελοῦσε τήν πρώτη φάση κάθε θεωρίας, τουλάχιστον στόν τομέα πού μᾶς ἀπασχολεῖ (τῆς ἐπιστήμης τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν). Τή φάση αὕτη, σάν τέτοια, θά μπορούσαμε —κατά τήν ἀποψή μας θά ἔπρεπε— νά τήν ἀντιμετωπίσουμε σάν μιά μεταβατική φάση, ἀναγκαία γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας. Τό ὅτι εἶναι μεταβατική, τό ἐγγράφουμε μέσα στήν ἀνάπτυξη τῆς ἔκφρασης πού χρησιμοποιοῦμε: «περιγραφική θεωρία», κάνοντας νά φαίνεται, στή σύνδεση τῶν ὅρων πού χρησιμοποιοῦμε, τό ἰσοδύναμο ἐνός εἶδους «ἀντίφασης». Πράγματι ὁ ὅρος θεωρία «κονταροχτυπιέται» ἐν μέρει μέ τό ἐπίθετο «περιγραφική» τό ὁποῖο τοῦ ἔχει συναρθεῖ. Αὐτό συγκεκριμένα θέλει νά πῇ: 1) ὅτι ἡ «περιγραφική θεωρία» εἶναι, δίχως ἀμφιβολία, τό ξεκίνημα χωρίς ἐπιστροφή τῆς θεωρίας, ἀλλά 2) ὅτι ἡ «περιγραφική» μορφή μέ τήν ὁποία παρουσιάζεται ἡ θεωρία ἀπαιτεῖ, λόγω ἀκριβῶς αὐτῆς τῆς «ἀντίφασης», μιά ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας πού νά ὑπερβαίνει τήν μορφή τῆς «περιγραφῆς».

Ὅταν λέμε ὅτι ἡ μαρξιστική «θεωρία» πού διαθέτουμε γιά τό κράτος, παραμένει ἐν μέρει «περιγραφική», αὐτό σημαίνει καταρχήν καί πρῖν ἀπό ὅλα ὅτι αὐτή ἡ περιγραφική «θεωρία» ἀποτελεῖ, χωρίς ἀμφιβολία, τό ξεκίνημα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας τοῦ κράτους, καί ὅτι αὐτό τό ξεκίνημα μᾶς παρέχει τό οὐσιαστικό, δηλαδή τήν ἀποφασιστική βασική ἀρχή γιά κάθε παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας. (...) Ὅστόσο ἡ περιγραφική θεωρία τοῦ κράτους ἀντιπροσωπεύει μιά φάση στή συγκρότηση τῆς θεωρίας πού ἀπαιτεῖ τήν ἴδια τήν ὑπέρβασή της. Γιατί εἶναι σαφές ὅτι ἂν ὁ συγκεκριμένος ὁρίσμος (= ὁ ὁρίσμος τοῦ κράτους ὡς ταξικό κράτος) μᾶς παρέχει τά ἐργαλεῖα γιά νά ἐπιστημάνουμε καί νά ἀναγνωρίσουμε τίς πράξεις καταπίεσης, ἀνάγοντάς τες στό κράτος, μέ τήν ἔννοια τοῦ καταπιεστικοῦ μηχανισμοῦ τοῦ κράτους, ὥστόσο αὐτός ὁ «συσχετισμός» παράγει (δίνει λαβή σέ) ἕνα ἰδιαίτερο εἶδος ἀνέργειας, γιά τό ὁποῖο θά ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά ποῦμε δύο λόγια στή συνέχεια: «ναί, βέβαια εἶναι ἔτσι, εἶναι ἀλήθεια!...». Καί ἡ συσσωρευση γεγονότων κάτω ἀπό τόν ὁρίσμο τοῦ κράτους, ἂν καί πολλαπλασιάζει τά παραδείγματα πού εἰκονογραφοῦν τή λειτουργία του, ὡστόσο δέν συμβάλλει πραγματικά στήν προαγωγή τοῦ ὁρίσμου τοῦ κράτους, δηλαδή τῆς ἐπιστημονικῆς του θεωρίας. Κάθε λοιπόν περιγραφική θεωρία διατρέχει τόν κίνδυνο νά προκαλεῖ ἐμπλοκή στήν ἀναγκαία ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας. Νά γιατί θεωροῦμε ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο γιά νά ἀναπτύξουμε αὐτή τήν περιγραφική θεωρία σέ θεωρία ἀπλά καί μόνο (...) νά προσθέσουμε κάτι στόν κλασικό ὁρίσμο τοῦ κράτους ὡς κρατικό μηχανισμό» (Positions, σ. 78-80).

22. Μέ μιά ἔννοια ὅλη ἡ μεταγενέστερη ἐξέλιξη τοῦ ζητήματος τῶν «πρακτικῶν ἐννοιῶν» περιέχεται ἐν σπέρματι σέ αὐτή τή διπλή χρήση πού τῆς γίνεται στά κείμενα τοῦ *Γιά τόν Μάρξ*. Αὐτό πού ἐμποδίζει νά τό δοῦμε ἀμέσως, εἶναι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο αὐτή ἡ διπλή ἀνεπάρκεια τῆς «πρακτικῆς ἔννοιας» συνδέεται μέ δύο θέσεις πού θά χαρακτηριστοῦν «θεωρητικιστικές»: α) ἡ μετατροπή τῶν συγκεκριμένων ἀναλύσεων τῆς συγκυρίας, σέ ἐπιστημονικές γενικότητες, ἀπαιτεῖ τήν παρέμβαση μιᾶς Θεωρίας τῆς θεωρητικῆς πρακτικῆς πού δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τόν «διαλεκτικό ὕλισμό», β) ἡ ἐπιστημολογική τομή γίνεται μιά φορά γιά πάντα: ἀπορρίπτει λοιπόν ἀνεπίστρεπτα στό παρελθόν τήν «προϊστορία» τῶν ἰδεολογικῶν συγκρούσεων, ἐκτός ἀπό μεμονωμένες περιπτώσεις ἐπιβιώσεων. Ὅστόσο αὐτές οἱ δύο θέσεις δέν πρέπει νά μᾶς κάνουν νά πιστέψουμε σέ ἕναν ἀπλό καί καθαρό θετικισμό. Οἱ ἐπιστημονικές γενικότητες τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου δέν ἔχουν καθαρή σημασία παρά μόνο ὑπό τόν ὅρο ὅτι θά ἐπενδυθοῦν ἐκ νέου στήν «συγκεκριμένη ἀνάλυση τῆς συγκεκριμένης κατάστασης», ἡ στή γνώση ἰδιαιτερότητας, πού ἀποτελεῖ συγχρόνως καί τή δοκιμασία τῆς ἀντικειμενικότητάς τους. Ἡ πραγματοποιημένη τομή δέν ἐξαφανίζει τήν ἱστορική ὑπαρξη τῆς ἰδεολογίας: ἀντίθετα προσδίδει στήν ἐπιστήμη μιάν κριτική ἀποτελεσματικότητα πολιτικά ἀποφασιστική, μέσα στό πεδίο τῆς ἰδεολογίας.

Ἡ ἰδέα μιᾶς «πιθανῆς ἐμπλοκῆς» τῆς θεωρίας παίρνει, σέ αὐτή τὴν περίπτωση, μιὰ ἄλλη σημασία: αὐτὴ ἡ ἐμπλοκή εἶναι πάντα πιθανή, ὅχι μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐπιβίωσης τῆς προεπιστημονικῆς θεωρίας ἢ ἐνός ἐξωτερικοῦ καταναγκασμοῦ, ἀλλὰ ὡς συνέπεια τῆς ἐσωτερικῆς σχέσης πού διατηρεῖ ἡ θεωρία μὲ τὴν μὴ θεωρητικὴ πρακτικὴ, καὶ τῶν ἐπίπτωσέων τῆς στὸν σχηματισμὸ τῶν ἐννοιῶν. Τό σημεῖο «μὴ ἐπιστροφῆς» τῆς τομῆς ἔχει ἤδη ἐπιτευχθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴ γέννηση τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρίας. Ἀκόμη περισσότερο, δὲν θά ἐπιτυγχάνοταν ποτέ (μὲ τὴ μορφή μιᾶς θεωρίας) ἂν προηγουμένως δὲν εἶχε υπάρξει μὲ μιὰ προθεωρητικὴ μορφή. Ἀντίστροφα ὅμως ἡ «ἐπιστροφή» τῆς ἀπωθημένης ἰδεολογίας εἶναι πάντα πιθανή (καὶ μᾶλλον ἀναπόφευκτη) στὸ πεδίο τῆς ἐπιστήμης. Σὰν νὰ λέμε ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ ἐπιστῆμη μὴ-ἐπιστῆμη, πράγμα ἐξαιρετικὰ παράδοξο ἀπὸ τὴ μεριά ἐνός θετικιστικοῦ καὶ ρασιοναλιστικοῦ ὀρισμοῦ τῆς ἐπιστήμης (ὅπως ἀκριβῶς καὶ «οἱ πρακτικὲς ἔννοιες» εἶναι σαφῶς ἔννοιες μὴ-ἐννοιες, ἀπὸ τὴν ἀποψη ἐνός ρασιοναλιστικοῦ ὀρισμοῦ τῆς ἔννοιας, εἴτε εἶναι ἐμπειριστικὸς ἢ φορμαλιστικὸς, νομιναλιστικὸς ἢ οὐσιοκρατικὸς).

Κάνοντας ἓνα ἀκόμη βῆμα, θά ἀνακαλύψουμε στὰ τελευταῖα κείμενα τοῦ Ἀλτουσέρ μιὰ πολὺ καθαρὴ τάση ταύτισης τῆς ἐπιστημονικῆς ἔννοιας ὡς τέτοιας μὲ τὴν «πρακτικὴ ἔννοια», τουλάχιστον σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ θεωρία τῆς πάλης τῶν τάξεων καὶ τὴν ψυχανάλυση. Ἐπιμένουμε ὅμως ὅτι μὲ κανένα τρόπο δὲν ἐγκαταλείπει τὴν ἰδέα τῆς «ἐπιστημονικῆς γνώσης» ἢ «τῆς γνώσης μέσω ἐννοιῶν», καὶ ἀκόμη περισσότερο ὅτι θά ἦταν λάθος νὰ ἀποδώσουμε τὴν τάση αὐτὴ σὲ ἐμπειρισμό, πραγματισμό ἢ ὑποκειμενισμό. Ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς γνώσης (ὅπως καὶ ἡ ὑπαρξὴ τῆς πάλης τῶν τάξεων) ἀνήκει σὲ ἐκεῖνες τίς θέσεις στὶς ὁποῖες ὁ Ἀλτουσέρ στάθηκε ἀνυποχώρητος, μέσα σὲ ὁποιαδήποτε αὐτοκριτικὴ. Ἀλλὰ ἡ ἀναφορὰ στὴ μὴ θεωρητικὴ πρακτικὴ πρέπει νὰ ἐγγραφεῖ μέσα στὸν ἴδιο τὸν ὀρισμὸ τῆς ἀντικειμενικότητας, ὡς προϋπόθεσή της. Αὐτὸ συγκεκριμένο μεταφράζεται στὴν ἰδέα (πού εἰκονογραφεῖται μὲ ἀναφορὲς στὸ *Κεφάλαιο*) ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ θεωρία δὲν συνίσταται στὸ σύστημα τῶν ἐννοιῶν τῆς, ἀκόμα λιγότερο στὴν τάξη τῆς ἐκφορᾶς (εἴτε εἶναι «ἀναλυτικὴ» ἢ «συνθετικὴ», «ἀξιωματικὴ» ἢ «διαλεκτικὴ») μὲ τὴν ὁποία πρέπει νὰ συνδεθοῦν οἱ ἔννοιες ὥστε νὰ ἀποτελέσουν ἓνα σύστημα. Ἡ μᾶλλον ἡ ἐπιστημονικὴ θεωρία συνίσταται συγχρόνως σὲ αὐτὴ τὴν τάξη τῆς ἐκφορᾶς καὶ σὲ αὐτὸ πού τῆς ἀντιστέκεται καὶ τὴν παρεκτρέπει (γιὰ παράδειγμα, στὸν Μάρξ, τὰ «ἱστορικὰ παραδείγματα» πού ἀντιπροσωπεύουν ἀντίστοιχες οὐσιαστικὲς «πρακτικὲς» ἔννοιες: ἀπὸ τοὺς ἐργατικὸς ἀγῶνες ἐνάντια στὸ ἐργοστασιακὸ σύστημα, πού ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ μισθωτὴ ἐργασία δὲν ἀνάγεται στὴν μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, ἕως τὴν λεγόμενη «πρωταρχικὴ» συσσώρευση, πού ἀποδεικνύει ὅτι ἡ «αὐτοκίνηση» τοῦ κεφαλαίου ὑποστηρίζεται στὴν πραγματικὴ ἀπὸ ἀδιάλειπτη πολιτικὴ βία). Ἀλλὰ καθὼς αὐτὸ πού ἀντιστέκεται στὴν τάξη τῆς θεωρητικῆς ἐκφορᾶς εἶναι ἐπίσης ἡ λογικὴ τῶν ἰδεολογικῶν ἐννοιῶν καὶ συγκεκριμένα, στὴν περίπτωση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας, τῶν ἐννοιῶν τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἰδεολογίας, καταλήγουμε στὴν ἀκόλουθη ἰδέα: οἱ «πρακτικὲς ἔννοιες» εἶναι ἡ οὐσία τῆς ἐπιστήμης γιατί αὐτὸ πού «κάνει» τὴν ἐπιστῆμη (ἢ τὴ γνώση) εἶναι ἡ ἀέναη σύγκρουση ἀνάμεσα σὲ μιὰ πρακτικὴ ὑποκειμενικότητα καὶ σὲ ἓνα ἰδεολογικὸ φαντασιακὸ, σύγκρουση πού ἔχει ὡς ἐπίδικο ἀντικείμενο τὴν συνεχῶς ἐπανεξισορροπούμενη ἀσταθὴ ἰσορροπία μιᾶς θεωρητικῆς ἐκφορᾶς.²⁴

24. Γιὰ τὰ διάφορα αὐτὰ σημεῖα βλ. εἰδικότερα «Πρόλογο» στὸ Gerard Dumenil, *Le concept de Loi economique dans «Le Capital»*, Παρίσι, Francois Maspero, 1978· «Il Marxismo Oggi», στὸ *Enciclopedia Europea*, Μιλάνο, Garanzzi, 1978· «La Decouverte du Docteur Freud» (1976), *Revue de medecine psychosomatique*, 25 Φεβρουαρίου 1983.

25. Στὸ σημεῖο αὐτὸ συναντᾷ, καὶ ἴσως διευκρινίζει, τὴ θέση πού ὁ Ἀλτουσέρ δανεῖζεται ἀπὸ τὸν Πιέρ Μασερέ: «Κάθε ἐπιστῆμη εἶναι ἐπιστῆμη τῆς ἰδεολογίας» (βλ. *Lire le Capital*, (2η ἐκδ. τ. I, σ. 53).

Ἡ παράσταση τῆς πρακτικῆς θεωρίας (πού θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ἐπιτέλους δίνει σέ αὐτή τή διατύπωση ἓνα περιεχόμενο ὄχι καθαρά ἀναλογικό, ἄν δέν ἔδινε συγχρόνως μιὰ πολύ προβληματική σημασία στή γενική κατηγορία τῆς πρακτικῆς) συνοψίζεται σέ δύο διατυπώσεις πού προτείνονται μαζί ἀπό τό κείμενο τοῦ Δεκεμβρίου 1976, *Über Marx und Freud*: «σχισματική ἐπιστήμη» καί «συγκρουσιακή θεωρία».

Ὁ μαρξισμός καί ἡ ψυχανάλυση εἶναι βέβαια ἐπιστήμες: ἔχουν ἓνα «πραγματικό ἀντικείμενο», τοῦ ὁποῖου ἐπεξεργάζονται τή γνώση: τήν πάλη τῶν τάξεων, τό ἀσυνείδητο. Νά ποῦμε καλύτερα: τά ἀποτελέσματα (ὄντως ὑπαρκτά) τῆς πάλης τῶν τάξεων καί τά ἀποτελέσματα (ὄντως ὑπαρκτά) τοῦ ἀσυνειδήτου, γιατί δέν πρόκειται γιά οὐσίες, ἀλλά γιά διαδικασίες πού ὁργανώνονται ἀπό τή ἐνυπαρξία μιᾶς δομῆς (ἢ ὅπως εἶχε προτείνει κάποτε στό *Διαβάζοντας τό Κεφάλαιο*, ἀπό τή δραστηριότητα μιᾶς ἀπούσας αἰτίας). Κατά συνέπεια ὁ δρόμος τοῦ ὑποκειμενισμοῦ κλείνει ξανά. Καί κλείνει σέ ὅλες του τίς μορφές: ὄχι μόνο στή μορφή ἑνός σχετικιστικοῦ ὑποκειμενισμοῦ (σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ἡ ποικιλομορφία, τῶν θεωρητικῶν θέσεων παραπέμπει στήν ἱστορική, κοινωνική ἢ ψυχολογική ποικιλομορφία τῶν ὑποκειμένων τῆς γνώσης), ἀλλά ἐπίσης στή μορφή ἑνός ὑπερβατολογικοῦ ὑποκειμενισμοῦ (στόν ὁποῖο ἡ θεωρητική ἐνότητα τῆς γνώσης «ἐξασφαλίζεται» ἀπό τήν καθολικότητα τοῦ στόχου της, ἀπό ὅπου προκύπτουν οἱ κανονιστικές νόρμες τῆς γνώσης). Σέ ἀντίθεση μέ τόν κλασικό ρασιοναλισμό καί τόν κλασικό θετικισμό, πρέπει νά σκεφτοῦμε ὅτι ἡ θεωρητική σύγκρουση, ἡ «ἐννοιολογική διχοτομία» (τό ἓνα χωρίζεται στά δύο...), καί ἡ διχοτομία τῶν ἐρμηνειῶν τῆς ἴδιας ἔννοιας (τό «σχίσμα» τῶν τάσεων), ἀνήκουν πάντα ἐκ τῶν προτέρων, ἐγγενῶς, στήν ἐπιστημονικότητα. Δέν εἶναι πιά ἓνα ἀπλό ἔγχος, ἀνάδραση ἢ ἐπιβίωση, τῆς ἰδεολογίας πού ἀπωθήθηκε ἔξω ἀπό τήν ἐπιστήμη, ἀλλά τό σύμπτωμα τῆς παρουσίας τῆς ἰδεολογίας μέσα στήν ἐπιστήμη ἢ, μᾶλλον, ἡ ἀναγκαῖα μορφή τοῦ ἀγῶνα τῆς ἐπιστῆς ἑνᾶ τια στήν ἰδεολογία, ἀγῶνας ἀέναντος πολὺ περισσότερο ἀφοῦ δέν ἀντιπαραθέτει ἀντίπαλους ἐξωτερικούς τόν ἓνα στόν ἄλλο, ἀλλά ἀξεχώριστα ἐπίπεδα τῆς γνώσης.

Πῶς δικαιολογεῖ ὁ Άλτουσέρ αὐτή τήν παράδοση συνάφεια, τῆς ἀντικειμενικότητας καί τῆς σύγκρουσης;

Σέ πρώτη προσέγγιση, μέ τόν ἀπλό ὑπαινιγμό μιᾶς ἀντιστοιχίας ἢ μιᾶς «ἰσοδυναμίας» ἀνάμεσα στή φύση τοῦ ἀντικειμένου τῶν σχισματικῶν ἐπιστημῶν καί τή μορφή τῆς θεωρητικῆς τους ἀνάπτυξης: ὅπως τό ἀντικείμενο εἶναι ἐγγενῶς συγκρουσιακό (κοινωνική σύγκρουση: ἀνάμεσα στίς τάξεις· ψυχική σύγκρουση: ἀνάμεσα στά ἐπίπεδα τοῦ «ψυχικοῦ μηχανισμοῦ»), ἔτσι καί ἡ θεωρία εἶναι ἀείποτε συγκρουσιακή, καί δέν προχωράει παρά μόνο διαιρούμενη. Μέ αὐτό τόν τρόπο, τοποθετούμενη ἀκριβῶς στόν ἀντίποδα τῆς καντιανῆς (οὐτοπικῆς) παράστασης γιά μιὰ «νησί-δα τῆς νόησης», μακριά ἀπό τίς θύελλες τῆς διαλεκτικῆς, πού διασώζεται ἀπό τίς συμπλοκές τοῦ ἰδεολογικοῦ πεδίου μάχης (Kampfplatz) χάρις στόν ἀμετακίνητο μηχανισμό τῶν συστατικῶν της κατηγοριῶν, τό «πεδίο» ἢ ἡ «ἡπει-

ρος» τῆς ἀλτουσερικῆς ἐπιστῆμης δέν προσφέρει κανένα σίγουρο καταφύγιο, καμιά ἐγγύηση σταθερότητας καί ἐνότητας ἐνάντια στά ἀποτελέσματα τῆς ἴδιας τῆς αὐστηρότητας.

Ἀλλά ἡ περιγραφή αὐτή παραμένει ἀνεπαρκής. Προσφέρεται ἀμέσως στήν «σπινοζική» ἔνσταση, πού κάθε ἀναγνώστης τοῦ Άλτουσέρ δέν θά παραλήψει νά σκεφτεῖ: γιατί ἡ ἐπιστήμη ἑνός συγκρουσιακοῦ ἀντικειμένου πρέπει νά εἶναι καί ἡ ἴδια συγκρουσιακή ἐπιστήμη; Εἶναι σάν ἡ ἔννοια τοῦ σκύλου (ζώου πού γαυγίζει) νά ἔπρεπε νά γαυγίζει καί αὐτή. Πρέπει συνεπῶς νά προτείνουμε μιάν ἄλλη ὑπόθεση πού νά ἐγκαλεῖ τήν ἰδέα τῆς «πρακτικῆς θεωρίας» σέ ὅλες της τίς συνεπαγωγές. Πρέπει νά μπορέσουμε νά στοχαστοῦμε ὅτι οἱ σχισματικές ἐπιστῆμες εἶναι ἐπιστῆμες καθορισμένες στή συγκρότησή τους (δηλαδή τήν ἱστορία τῶν θεωριῶν τους, τόν σχηματισμό ἀκόμα καί τήν ὀνομασία τῶν ἐννοιῶν τους, γιατί οἱ λέξεις εἶναι «ὄπλα καί ἐκρηκτικά, ἢ ἡρεμιστικά καί δηλητηρία» πού «παλεύουν μεταξύ τους σάν ἐχθροί»:²⁶ ἓνας τρόπος νά πεῖ ὅτι οἱ λέξεις ὁ-

πάρχουν) από τον τρόπο με τον οποίο εγγράφονται στη σύγκρουση της οποίας αντιπροσωπεύουν τη γνώση. "Όχι ως θεατές ενός αντικειμένου (άκόμη μιά μεταφορά της υποκειμενικότητας) αλλά συμμετέχοντας σε μιά συγκρουσιακή διαδικασία.²⁷

Έξου και η ιδέα που προτείνει ο Άλτουσέρ, σύμφωνα με την οποία ο ιδεολογικός ανταγωνισμός που προκλήθηκε από τη φροϋδική θεωρία του άσυνειδήτου (που αντιτίθεται σε κάθε «ψυχολογία») εξηγείται σε τελευταία ανάλυση από το γεγονός ότι τα άτομα (άκόμη και οι θεωρητικοί) έχουν και τα ίδια άσυνειδητο, που τα υποτάσσει στους μηχανισμούς της άπώθησης και της επανάληψης. Έξάγεται λοιπόν λογικά το συμπέρασμα ότι αυτός ο ανταγωνισμός (δηλαδή ο ανταγωνισμός των ψυχολογιστικών και αντιψυχολογιστικών θεωριών, στο βαθμό που είναι καθορισμένος ή «έπενδεδυμένος» σε τελευταία ανάλυση από το ίδιο το άσυνειδητο, «αντικείμενο» της ψυχανάλυσης) αποτελεί όλη την ιστορία της φροϋδικής θεωρίας.²⁸ Έξάγεται κυρίως το συμπέρασμα —στην περίπτωση που ο «μίτος» της αναλογίας ανάμεσα στον μαρξισμό και την ψυχανάλυση μπορεί να επεκταθεί μέχρι αυτό το σημείο— ότι οι ιδεολογικοί ένδοϊστορικοί ανταγωνισμοί στη θεωρία του μαρξισμού, από την «άρχη» της μέχρι την «κρίση» της (και η άσυνειδητη έγγραφη τους, καμωμένη από άπωθήσεις και καταστολές;) εξηγούνται σε τελευταία ανάλυση από το γεγονός ότι η πάλη των τάξεων διαπερνά τη μαρξιστική θεωρία πέρα για πέρα, χωρίς να μπορεί ποτέ να καταλάβει μιά σταθερά προσδιορισμένη θέση. "Όλα αυτά συνιστούν συνθήκη της γνώσης (και, έντονότερα, συνθήκη της αποτελεσματικότητας του αληθινού: διατύπωση μακιαβελιανής έμπνευσης στην οποία επανέρχεται πάντα ο Άλτουσέρ), αλλά συγχρόνως και άξεπέραστο όριο. "Όριο που δεν είναι μιά απαγόρευση, ούτε σύνορο αυτού που μπορούμε να γνωρίσουμε (πέρα από το οποίο θα κατοικούσε το άγνωστο), αλλά υλικός προσδιορισμός και εξάρτηση που προχωρούν με το ίδιο βήμα όπως και η γνώση, και χαράζουν μιά άξεπέραστη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην αλήθεια και την «παντοδυναμία των ιδεών».

Όστόσο είμαστε υποχρεωμένοι να διαπιστώσουμε ότι η έννοια της έπιστήμης στην οποία μάς οδηγεί η έρμηνεία της «πρακτικής», σύμφυτης στην έννοια, βρίσκεται στα όρια του άδιανόητου, αν όχι του ανέφικτου. Είναι σάν μιά ιδέα μετέωρη ανάμεσα σε δύο άβυσσους... Μου φαίνεται ότι ο Άλτουσέρ, φτάνοντας σε αυτό το σημείο, δεν έκανε τίποτε άλλο από το να επαναλαμβάνει την έπισήμανση, με έλάχιστες παραλλαγές στη διατύπωση.

Η «σχισματική» διαδικασία είναι ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του μαρξισμού και της ψυχανάλυσης: Αυτό θά μάς οδηγήσει στο να υποθέσουμε ότι υπάρχουν άλλες έπιστημονικές θεωρίες που δεν συνδέονται με τη διαδικασία του «αντικειμένου» τους υπό τον τροπισμό της σύγκρουσης. Καί κατά συνέπεια αυτό θά οδηγούσε στο να δεχτούμε ότι η κατηγορία του θεάματος (της έμπειρικής ή θεωρητικής «θέασης») αρμόζει στη δικιά τους διαδικασία παραγωγής γνώσης;²⁹ Αλλά πρίν καταλήξουμε, μήπως θά έπρεπε να αναρωτηθούμε για το λόγο ύπαρξης του ζεύγους που συγ-

κροτείται από αυτή τη διπλή άναφορά στον μαρξισμό και την ψυχανάλυση, με το άβέβαιο καθεστώς αναλογίας και άρθρωσης; Θά διαπιστώσουμε ότι ο Άλτουσέρ δεν έπαψε ποτέ να γυρίζει γύρω από αυτό το έρώτημα, ταλαντευόμενος ανάμεσα στην ιδέα ότι ψυχανάλυση και μαρξισμός έχουν να κάνουν με το ίδιο «αντικείμενο» (που ίσως συλλαμβάνεται με διαφορετικά έννοιολογικά έργαλετα και κατηγορίες, για να ξαναχρησιμοποιήσουμε τη γλώσσα του Σπινόζα), και την ιδέα ότι τα «αντικείμενα» τους είναι ριζικά διάφορα, που, αν και άναγκαστικά συγκεχυμένα, δεν ανάγεται το ένα στο άλλο. Έδώ βρίσκεται όλο το παιχνίδι της αναζήτησης της έννοιας της ιδεολογίας, και της υπόκωφης και ένδόμυχης σύγκρουσης με τον Λακάν για το «υποκείμενο» και το «φαντασιακό», που άρχισε μέσα στην παρεξήγηση μιάς άναγνώρισης και μιάς τόσο λαμπρής έγγυσης, που υποχρεωτικά θά έκανε την ένδεχόμενη διόρθωση να φανεί σάν μιά άρνηση αυτοκαταστροφική.

Στην έκφραση «σχισματική έπιστήμη, αυτό που άναπόφευκτα παραπαίει είναι η ίδια η ιδέα της έπιστήμης. "Όχι μόνο η ιδέα «της έπιστήμης» γενικά, της οποίας την ιδεατή (και ιδεαλιστική) καθολικότητα άμφισβητούσαν τα Στοιχεία Αυτοκριτικής του 1974, με τίμημα μιά διόρθωση του όρισμού της έπιστημολογικής τομής ως τομής «ανάμεσα στην έπιστήμη και στην ιδεολογία» (διατηρώντας συγχρόνως τη θέση ότι είναι άπαραίτητο να άναφέρεται κανείς με αυτό το όνομα σε ένα «έλάχιστο άφηρημένης γενικότητας», σημείο έκκίνησης μιάς διαφοροποίησης), αλλά την ιδέα του «έπιστημονικού» ως έγγενους ιδιότητας μιάς θεωρητικής διαδικασίας ή οποία είναι πραγματικά η διαδικασία γνώσης που αίρει την παραγνώριση.

Άλλά αυτή η έκφραση, είναι στο βάθος ένα άλλο όνομα για την ιδέα της τομής. Διορθωμένη από την «θεωρητιστική» έκτροπή της (την ιδέα ότι η τομή έλαβε χώρα μιά φορά και για πάντα, την ιδέα ότι λειτουργεί με τον ίδιο τρόπο ανάμεσα σε όλες τις έπιστήμες και την αντίστοιχη «ιδεολογική προίστορία» τους), γίνεται αυτό που ο Άλτουσέρ ά-

26. *Positions*, σ. 46.

27. Μιά τέτοια έπιστήμη δεν μπορεί λοιπόν να «έλεγχθει» («όριστεί») —ούτε με την έννοια της κυριαρχίας, ούτε με την έννοια της σταθεροποίησης— όπωςδήποτε όχι μέσω ενός θεσμού (του πανεπιστημιακού θεσμού, αλλά επίσης του θεσμού ενός «κόμματος», ή μιάς «κοινωνίας»). Στην έκφραση (εϋφυολόγημα) «σχισματική έπιστήμη», μπορούμε να ένοησουμε όχι μόνο το σχίσμα αλλά και τον διχασμό (*scission*, *Spaltung*) ή οποία, με τη σειρά της, συνδηλώνει με «άμφίσημο» τρόπο συγχρόνως το άσυνειδητο (βλ. Φρόυντ: *die Ich-spaltung*) και την πολιτική (βλ. το κείμενο των Μάρξ και Ένγκελς: «*Die angeblichen Spaltungen in der Internationale*», 1872).

28. Άκόμη και στον ίδιο τον Φρόυντ, που θά έπρεπε να ξαναδιαβάσουμε υπό το πρίσμα της άποδοχής ή της κριτικής που άσχει στην ιδεολογία του υποκειμένου, όπως τον έχουμε ήδη διαβάσει υπό το πρίσμα της άποδοχής ή της κριτικής της βιολογικής ιδεολογίας.

29. *Lire le Capital*, τ. I, σ. 47 κ.ε., όπου, για κάθε έπιστήμη, άπέρριπτε ολοκληρωτικά τη «θέση», αλλά όχι το «αντικείμενο».

30. Να προσθέσουμε: αν ο μαρξισμός και η ψυχανάλυση έχουν το ίδιο αντικείμενο, ο μαρξισμός δεν είναι πλέον μιά «τελειωμένη θεωρία» (σύμφωνα με την έκφραση που προτείνεται από τον Άλτουσέρ στο L. Althusser et al., *Discutere lo Stato*, De Donato, Μπάρι 1978): είναι μιά «άπόλυτη γνώση» (ή μιά «κοσμοθεωρία»).

ποκαλεί *συνεχιζόμενη* τομή: «έναρξη που δεν θά έχει τέλος», μέ τις δύο έννοιες του ὅρου, γιατί μία ἐπιστήμη (ιδιαίτερα αὐτή του Μάρξ) δεν θά σταματήσει ποτέ νά παράγει γνώσεις που θά ἀναπαράγουν ἐνεργητικά τό κριτικό της ἀποτέλεσμα, ἀλλά ἐπίσης γιατί δεν θά πάψει ποτέ νά «κανονίζει τούς λογαριασμούς» της ἀποσπώμενη ἀπό τήν κυρίαρχη ἰδεολογία. Σέ αὐτή τήν διατύπωση κυριαρχεῖ περισσότερο ἀπό ποτέ ἡ ἰδέα τῆς μὴ ἀναστρεψιμότητας (μαζί μέ αὐτή του ἀνολοκλήρωτου). Ἐντούτοις ἂν κοιτάξουμε ἀπό πῶς κοντά, πρέπει νά δεχτοῦμε τώρα ὅτι ἡ μὴ ἀναστρεψιμότητα ἔστω καί ἂν ἀντανάκλῃ μία δύναμη «παγωγῆς» καί «ἀνάπτυξης» τῶν γνώσεων, δεν συνιστᾷ ἐγγύηση. Βρίσκεται ὁλόκληρη μέσα στόν διαφορικό τροπισμό μιᾶς θεωρητικῆς πάλης που συνεχίζεται μέσα στό πεδίο τῶν ἰδεολογιῶν. Τό μὴ ἀναγώγιμο τῆς διαφορᾶς ἐπιστήμη / ἰδεολογία δεν περιέχεται σέ ἕνα μοναδικό γεγονός, ἀκόμα λιγότερο σέ ἕνα θεσμό, ἀλλά στό γεγονός ὅτι οἱ ἰδεολογίες, ἐνοποιητικές καί συμφιλιωτικές ἐξορισμοῦ βρίσκονται, μέσω τῆς θεωρίας, πρακτικά ἀντιμέτωπες μέ τό ἄλλο τους ἀπόλυτο: τό ἀσυμφιλίωτο. Ἐάν συμβαίνει αὐτό... Τό ἀντίθετο λοιπόν τῆς ἀποτελεσματικότητας του ἀληθινοῦ, εἶναι ὅτι, ἂν καί μὴ ἀναστρέψιμη μπορεί νά ἑξαφανιστεῖ.

Ἀλλά τί σημαίνει: τό ἀληθινό μπορεί νά ἑξαφανιστεῖ;

Φαίνεται ὅτι ὑπάρχουν περισσότεροι ἀπό ἕνα τροπισμοί τῆς ἑξαφάνισης: στόν Ἀλτουσέρ τουλάχιστον δύο. Ὁ ἕνας ἐνεργητικός, ὁ ἄλλος παθητικός κατά κάποιον τρόπο. Ὁ ἕνας πού ταυτίζεται μέ τόν θάνατο. Ὁ ἄλλος πού δεν μπορεί νά χαρακτηριστεῖ ὡς ἡ «ζωή», ἔστω καί ἂν ἀναμφισβήτητα διαθέτει μερικές ἀπό τίς παραδοσιακές μεταφυσικές τῆς ιδιότητες, ὁ ὅποιος ὅμως ἀνταποκρίνεται περισσότερο σέ αὐτό πού στό Ὁ Λένιν καί ἡ φιλοσοφία, στήν παράγραφο πού ἀνέφερα πρὶν, ἀποκαλεῖται «τό κενό μιᾶς κεκτημένης ἀπόστασης».

Ὑπάρχει μία ἑξαφάνιση πού ἀντιστοιχεῖ στήν ἥττα ἑνός ἀγωνιζόμενου ὄντος μέσα σέ αὐτή τήν ἴδια τήν πάλη: ἕνα ὄν πού μπορεί νά εἶναι ἕνα ἄτομο, ἀλλά ἐπίσης μία ὀργάνωση, ἕνα ἱστορικό κίνημα, μία τάξη, βλέπε μία πρακτική, μία γνώση. Ὁ Μάρξ εἶχε ἀναφέρει αὐτή τή πιθανότητα σέ μία αἰνιγματική φράση του *Μανιφέστου*: «Die Geschichte aller bisherigen Gesellschaft ist die Geschichte von Klassenkämpfen (...) einen Kampf, der jedesmal mit einer revolutionären Umgestaltung der ganzen Gesellschaft endete oder mit dem gemeinsamen Untergang der kämpfenden Klassen» (Ἡ ἱστορία ὅλων τῶν κοινωνιῶν ἕως σήμερα εἶναι ἡ ἱστορία ταξικῶν ἀγώνων (...), ἀγών πού κάθε φορά τελείωναν μέ μία ἐπαναστατική ἀναμόρφωση ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας ἢ μέ τόν κοινό ἀφανισμό τῶν ἀγωνιζόμενων τάξεων). Ὁ Ἀλτουσέρ ξαναπῆρε αὐτή τήν ἰδέα (ὁ «κοινός ἀφανισμός τῶν ἀγωνιζόμενων τάξεων»), πού ἀνήκει στίς ξεχασμένες λέξεις του μαρξισμού, γιά νά τή χρησιμοποιήσει στή θεωρία, ὅπωςδήποτε στή μαρξιστική θεωρία (πού ἀκριβῶς εἶναι «πάλη τῶν τάξεων στή θεωρία»). Ἡ ἐπιστημονική θεωρία ὑπάρχει ἀναγκαστικά καί ἀναντίστροπτα, ἀλλά μπορεί νά πάψει νά ὑπάρχει σέ μία δεδομένη συγκυρία, καί αὐτή ἡ πιθανότητα (πού θά πάρει τή μορφή μιᾶς γενικευμένης κρίσης, μιᾶς

διακοπῆς τῆς «ένωσης τῆς θεωρίας καί του Ἑργατικοῦ Κινήματος», μιᾶς ὀριστικῆς ἐμπλοκῆς τῆς προόδου τῆς γιά τήν ὁποία κανεῖς δεν θά εἶναι σέ θέση νά δουλέψει...) ἐγγράφεται στό ἐνδεχόμενο τῶν τυχαίων μορφῶν τῆς σύγκρουσης ἢ του ἀνταγωνισμοῦ πού εἶναι σύμφυτος στή θεωρητική πρακτική. Ὅπως ὑπάρχει συμπτωματοκότητα στήν ἐκκίνηση τῆς θεωρίας πού θά ἑξαφανιστεῖ ἀναδρομικά μέσα στήν ἀναγκαιότητα τῶν ἐννοιῶν τῆς,³¹ ἔτσι ὑπάρχει συμπτωματοκότητα του τέλους ἐκείνου πού γεννήθηκε ὡς μὴ ἀναντιστρέψιμο. Τό τέλος αὐτό, ἐάν παράγεται μέσα σέ μία προσδιορισμένη συγκυρία (δηλαδή ὑπερπροσδιορισμένη) μεταφράζει τό γεγονός ὅτι ἡ ὑπαρξὴ τῆς θεωρίας δεν μπορεί νά μὴν εἶναι «κριτική», μέ τή διπλή ἔννοια του ὅρου (ἄσκηση κριτικῆς, στό ἔλεος μιᾶς κρίσης). Δεν πρόκειται γιά τό πεπρωμένο, ἀλλά γιά τό ἀποτέλεσμα ἑνός συσχετισμοῦ δυνάμεων. Ἀπό αὐτό πού ἦταν μία ζωντανή πρακτική, δεν θά ἀπέμενε τότε παρά ἕνα φάντασμα: μία ἀνάμνηση.

Ἀλλά ὑπάρχει καί μία ἄλλη ἑξαφάνιση. Ὁ Ἀλτουσέρ δεν ἔπαψε ποτέ νά τήν ἀναφέρει μέ σχεδόν ἴδιους ὅρους κάθε φορά: ἑξαφάνιση του «προσωρινοῦ», του «μεταβατικοῦ», του «ἀντιφατικοῦ» μιᾶς πρακτικῆς μέσα στά ἴδια τά ἀποτελέσματά της (προσωρινά, μεταβατικά, ἀντιφατικά καί αὐτά), μέσα στήν ἴδια τῆς μετασχηματιστική της «παρέμβαση». «Σέ ὅτι ἀφορᾷ ἐμᾶς, συνομολογῶ μαζί σας ὅτι ἔχουμε ἔρθει γιά νά «σπᾶσουμε τά μούτρα μας», ἀλλά μέ ἕναν πρωτότυπο τρόπο, πού μᾶς ξεχωρίζει ἀπό τήν πλειοψηφία τῶν φιλοσόφων, καί γνωρίζοντάς το πολύ καλά: γιά νά ἑξαφανιστοῦμε μέσα στήν ἴδια μας τήν παρέμβαση»³² Αὐτή ἡ ἑξαφάνιση δεν εἶναι στιγμιαία, ἐξαιρετική, ἀλλά διαρκῶς ἐπαναλαμβανόμενη σέ μία ἀέναη διαδικασία. Τυπικά, ἡ ἑξαφάνιση αὐτή δεν διαφέρει σέ τίποτα ἀπό μιάν ἄλλη ἑξαφάνιση: τήν ἑξαφάνιση τῆς πολιτικῆς στά ἀποτελέσματά της, καί ἰδιαίτερα τῆς ἐπαναστατικῆς πολιτικῆς στήν οἰκοδόμηση μιᾶς ἀταξικῆς κοινωνίας. Λίγο χρειάζεται, στήν πραγματικότητα, γιά νά τήν στοχαστοῦμε σάν τήν ἴδια τήν ἐπανάσταση, σέ ὅλες τίς μεθοδεύσεις τῆς, ἀτομικές καί συλλογικές.

Ὡστόσο γιά μία ακόμη φορά, ἡ ἰδέα πού μᾶς προτείνεται δεν ἔχει ἀπολύτως τίποτα τό μονοσήμαντο. Ἀντίθετα, διασκορπίζεται σύμφωνα μέ μία συνδυαστική, στήν ὁποία ξαναβρίσκουμε τά δύο μεγάλα προβληματικά ζεύγη: τό ἰδεολογικό καί τό θεωρητικό, τό ἰδεολογικό καί τό πρακτικό. Πρόκειται γιά τήν ἑξαφάνιση τῆς ἰδεολογίας ἢ

31. «...Δέν διαλέγει κανεῖς τήν ἀρχή του. Ὁ Μάρξ δεν διάλεξε νά γεννηθεῖ στό στοχασμό καί νά στοχάζεται μέσα στόν ἰδεολογικό κόσμο πού ἡ γερμανική ἱστορία εἶχε συγκεντρώσει στή διδασκαλία τῶν πανεπιστημίων τῆς. (...) Θά ἐπανεῖλθω πῶς κάτω στήν ἀναγκαιότητα καί στό ἐνδεχόμενο αὐτῆς τῆς ἀρχῆς. (...) Τό τυχαῖο τῆς ἀρχῆς του Μάρξ εἶναι αὐτό τό τεράστιο ἰδεολογικό στρώμα κάτω ἀπό τό ὅποιο γεννήθηκε, αὐτό τό συντριπτικό στρώμα ἀπό τό ὅποιο ἔπρεπε νά ἀπαλλαγεῖ...» (Pour Marx, σ. 60, 71).

32. Philosophie et philosophie spontanée des savants, σ. 19.

μιας ιδεολογικής πρακτικής κατά την προσέγγιση της έννοιας, της επιστημονικής θεωρίας. Άλλα πρόκειται επίσης για την εξαφάνιση της θεωρίας και της έννοιας μέσα στην πραγματική ιστορία, από την οποία είχαν προσωρινά διακριθεί για να εκπληρώσουν τή λειτουργία της γνώσης. Τέλος πρόκειται για την εξαφάνιση της θεωρίας ή των ιδεών και των γνώσεων που υπάρχουν «μέθεωρητική μορφή», μέσα στην ιδεολογία, δηλαδή μέσα στην «ιδεολογική τους πραγμάτωση», που μόνον αυτή τις μετατρέπει σε ιστορικές, υλικές δυνάμεις. Η «αίωσιότητα» της έννοιας, ή «αίωσιότητα» της πραγματικής ιστορίας, ή «αίωσιότητα» της ιδεολογίας: δηλαδή ή επικαιρότητα, ή δράση, ή δραστηριότητα της έννοιας, ή της ιστορίας, ή της ιδεολογίας.³³

33. Για τις τρεις αυτές πιθανότητες, βλέπε ειδικότερα:

Α) «Ο δείκτης (ο στύλος με την ένδειξη) είναι ακόμη μηγγμένος στο πεδίο της ιδεολογίας, το κείμενό του είναι γραμμένο στη γλώσσα της, έστω και αν χρησιμοποιεί «νέες» λέξεις, ή ίδια ή άρνηση της ιδεολογίας είναι γραμμένη σε ιδεολογική γλώσσα, όπως φαίνεται με τόσο έντυπωσιακό τρόπο στον Φόουερπαχ: το «συγκεκριμένο», το «πραγματικό», ιδού τα όνοματά που παίρνει μέσα στην ιδεολογία ή ίδια ή αντίθεση στην ιδεολογία. (...) Άλλα δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το σύνολο που χώριζε την ιδεολογία από την επιστημονική θεωρία το διάβηκε ο Μάρξ έδω και 120 χρόνια «ότι αυτό το μεγάλο έγχείρημα και αυτή ή μεγάλη ανακάλυψη έχουν καταγραφεί σε έργα, έχουν έγγραφεί στο έννοιολογικό σύστημα μιας γνώσης της οποίας τα αποτελέσματα μεταμόρφωσαν, λίγο-πολύ, την όψη του κόσμου και την ιστορία του. (...) Μπορούμε να βοηθήσουμε όσους τό πλησιάζουν να τό περάσουν αυτό τό σύνολο» άλλα μέ την προϋπόθεση να τό έχουμε διαβεί έμεις οι ίδιοι και να έχουμε έγγράψει στις έννοιές μας τό μή αναστρέψιμο αποτέλεσμα αυτού του περάσματος. (...) Δεν ήθελα να πω άλλο πράγμα όταν έδειχνα ότι ο πραγματικός ή σοσιαλιστικός άνθρωπισμός μπορεί να αποτελέσει τό αντικείμενο μιας αναγνώρισης ή μιας παρανόησης ανάλογα μέ τό καθεστώς που του αποδίδεται αναφορικά μέ τή θεωρία: ότι μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν πρακτικό, ιδεολογικό σύνθημα, στο βαθμό που είναι άκριβώς προσαρμοσμένος στη λειτουργία του, και που δεν συγγέται μέ μια τελείως διαφορετική λειτουργία. (...) Τό σύνθημα του άνθρωπισμού δεν έχει θεωρητική αξία, άλλα την αξία μιας πρακτικής ένδειξης: πρέπει να έρθουμε στα συγκεκριμένα προβλήματα, δηλαδή στη γνώση τους, για να παράξουμε τόν ιστορικό μετασχηματισμό, του οποίου ο Μάρξ στοχάστηκε την αναγκαιότητα. Πρέπει να προσέξουμε ώστε σε αυτή τή διαδικασία καμία λέξη, δικαιωμένη από την πρακτική λειτουργία της, να μην σφετεριστεί θεωρητική λειτουργία: άλλα αντίθετα, εκπληρώνοντας την πρακτική λειτουργία της, να εξαφανιστεί συγχρόνως από τό πεδίο της θεωρίας» (Pour Marx, σ. 255-258).

Β) «Έπρόκειτο τέλος (...) να υπενθυμίσουμε μαζί μέ τόν Μάρξ ότι ή γνώση του πραγματικού «άλλάζει» κάτι στο πραγματικό, αφού άκριβώς του προσθέτει τή γνώση του, άλλα ότι όλα συμβαίνουν σαν αυτή ή προσθήκη να αυτοαναιρεί τό αποτέλεσμα της. Σάν ή γνώση του να άνηκει εκ των προτέρων στο πραγματικό, αφού δεν είναι παρά ή γνώση του, δεν του προσθέτει κάτι παρά μόνο μέ την παράδοση προϋπόθεση να μην του προσθέσει τίποτα, αφού παραχθεί επανέρχεται δικαιωματικά σε αυτό και εξαφανίζεται μέσα του. Η διαδικασία της γνώσης σε κάθε βήμα προσθέτει στο πραγματικό τή γνώση του, άλλα σε κάθε βήμα τό πραγματικό την οικειοποιείται, αφού είναι δικιά του. Η διάκριση ανάμεσα σε αντικείμενο της γνώσης και πραγματικό αντικείμενο παρουσιάζει αυτό τό παράδοξο: ότι τίθεται μόνο για να άκυρωθεί. Άλλα δεν είναι άνυπόστατη: έ είδη για να άκυρώνεται πρέπει να τίθεται συνεχώς. Είναι φυσικό, είναι ο άέναντος κύκλος κάθε γνώσης, που δεν προσθέτει στο πραγματικό τή γνώση του παρά μόνο για να του την άποδώσει, και ο κύκλος αυτός είναι κύκλος, και άρα ζωντανός μόνον αν αναπαράγεται, γιατί μόνον ή παραγωγή νέων γνώσεων διατηρεί τις παλιές ζωντανές...» (Positions, σ. 158).

Άνάμεσα σε αυτούς τους τελείως έτερογενείς τροπισμούς της εξαφάνισης αίωρείται, τό βλέπουμε, ή ύπαρξη της έννοιας «επαναστατικός». Άλλα αν στραφούμε σε αυτό για να άναζητήσουμε τί σημαίνει, είναι άκριβώς αυτό τό μετέωρο που μάς έπιτρέπει να υποθέσουμε ότι υπάρχει άλήθεια σε μια τέτοια έννοια.

Η σιωπή του Άλτουσερ δεν αίωρείται και αυτή γύρω από τό σημείο εξαφάνισης της έννοιας —που ο ίδιος είχε άποκαλέσει «ή θέση του άνέφικτου»—, σαν να μεταφράζει τόν δισταγμό του ανάμεσα σε δύο τρόπους εξαφάνισης; Για αυτό δεν μάς αφήνει να ήσυχάσουμε. Άς προσπαθήσουμε να την χρησιμοποιήσουμε καλά. Γιατί είμαστε και έμεις σε μετάβαση ανάμεσα στη μνήμη και στο λόγο, μετάβαση που δεν μπορούμε να προβλέψουμε τό τέλος της.

Αύγουστος 1988

Γ) «Η επίδραση των ιδεών δεν είναι παρά ή εξαρτημένη έκφραση του τάξιου συσχετισμού δυνάμεων. Τό έκπληκτικό είναι ότι ο Μάρξ έλαβε ύπόψη του αυτή την ύλιστική θέση στη διατύπωση ακόμη και των δικών του ιδεών. Μπορεί να τό διακρίνει κανείς τόσο στο Μανιφέστο όσο και στον «Πρόλογο» στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας του 1859, όπου ή παρουσίαση παίρνει την μορφή μιας θεωρίας γενικών κατηγοριών (torique). Ο Μάρξ δηλαδή έκθέτει τις ιδέες του δύο φορές και μέ δύο διαφορετικές μορφές. Τις παρουσιάζει καταρχήν ως άρχές μιας συνολικής άνάλυσης (...): οι ιδέες του είναι έτσι παρούσες παντού αφού πρόκειται να εξηγήσει μέ αυτές μια συνολική πραγματικότητα. Παράλληλα όμως ο Μάρξ παρουσιάζει τις ιδέες του μια δεύτερη φορά, τοποθετώντας τις σε μια καθορισμένη περιοχή, όροθετημένη από την ίδια την συνολική πραγματικότητα: σύμφωνα μέ τ' διατύπωση του Προλόγου του 1859, τοποθετώντας τις ανάμεσα «στις ιδεολογικές μορφές μέ τις οποίες οι άνθρωποι συνειδητοποιούν τις (ταξικές) συγχρούσεις και τις φέρνουν ως τις άκραίες συνέπειές τους». Τοποθετώντας έτσι τις ιδέες του σε έναν καθορισμένο τόπο των κοινωνικών και ταξικών σχέσεων (τό έποικοδόμημα) ο Μάρξ δεν θέ θεωρήσει πλέον τις ιδέες του ως άρχές έκζησης της δεδομένης πραγματικότητας, άλλα μόνο σε σχέση μέ την πιθανή δράση τους στην ιδεολογική πάλη. Και μέ αυτό τόν τρόπο άλλάζουν μορφή περνώντας από τή μορφή-θεωρία στη «μορφή-ιδεολογία». Ο ύλισμός του Μάρξ δεν μετρίεται τόσο στο ύλιστικό περιεχόμενο της θεωρίας του όσο στην όξεία και πρακτική συνειδηση των συνθηκών, των μορφών και των όριων μέσα στα όποια αυτές οι ιδέες μπορούν να γίνουν ένεργές. Έξου και ή διπλή έγγραφή τους στην παρουσίαση των γενικών κατηγοριών (torique). Έξου και ή βασική θέση ότι ακόμη και αν οι ιδέες είναι άληθινές και τυπικά παραδεδεγμένες δεν μπορεί ποτέ να ένεργοποιηθούν ιστορικά από μόνες τους, και ότι ένεργοποιούνται μόνον αν μετασχηματιστούν σε μαζικές ιδεολογικές μορφές έμπλεκόμενες στην πάλη των τάξεων» («Le marxisme aujourd' hui», Encyclopedie Garzanti).

34. Positions, σ. 133.

Δημοσιεύτηκε στο περ. Temps Moderne,
Δεκ. 1988, Παρίσι

Μετάφραση: Έλένη Καλαφάτη

